રસિકનાં કાવ્યો

હવે પછી

સંવાદસંગ્રહ

બાલવાર્તાઓ

ગદ્યસંગ્રહ

રસિકનાં કાવ્યો

વિ. ય. આવસત્થી

મારો જીવન-મંત્ર --
"પ્રેમ અને ત્યાગ"

· સોલ એજંટસ ·
આર. આર. શેઠની કંપની, બૂકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

: પ્રકાશક :
વિઠ્ઠલરાય ચ. આવસત્થી
માણેકવાડી, ભાવનગર

રૂ. ૧-૮-૦

: મુદ્રક :
કસ્તુરચંદ છગનલાલ શાહ
શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
રાવપુરા : વડોદરા
તારીખ ૨ : ૬ : : ૧૯૩૪

ઉપોદ્‌ઘાત

વસંતના અનિલની લહરીઓ ઝીલી અનેક કુસુમો ખીલી ઊઠે તેમ અંગ્રેજી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, પર્શિયન સાહિત્ય અને જૂનાં ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રેરણા ઝીલીને, અને આ પ્રેરણાના પરિપાકરૂપે ઉદ્‌ભવેલા આપણા પણ સાહિત્યથી પ્રેરાઇ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં અને વીસમી સદીમાં અનેક કવિકુસુમો પાંગર્યાં. તેમાંનું એક કુસુમ એ આપણા "રસિક" કવિ વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી. એ કુસુમનો પરિમલ ગુજરાતે અનુભવ્યો છે અને પિછાણ્યો પણ છે. પણ હવે કવિ પોતાને સહજ એવી શરમાળતા તજી વર્ષોથી ગુપ્ત રાખેલા પોતાના કાવ્યસંગ્રહને પ્રકાશિત કરી ગુર્જર ભાષાની સેવા સાધે છે એ અભિનંદનીય છે.

આ કાવ્ય સંગ્રહના ચાર વિભાગો છે:

(૧) પ્રકૃતિદર્શનનાં કાવ્યો, (૨) કુટુમ્બજીવનનાં કાવ્યો, (૩) આધ્યાત્મિક ચિંતનનાં કાવ્યો, (૪) બાળગીતો અને હિંદોળ ગીતો.

(૧) પ્રકૃતિદર્શનનાં કાવ્યોનો પ્રદેશ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પુષ્કળ ખેડાયલો છે. ગુજરાતને આ પ્રદેશ નૂતન, આકર્ષક અને ઉત્સાહક લાગ્યો. આથી નર્મદથી માંડીને આજસુધી ગુજરાતી કવિતામાં પ્રકૃતિદર્શનની કવિતાનાં વેન અખંડિત વહ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં પ્રકૃતિદર્શનની કવિતા મુખ્ય ભાગ રોકે છે. તેનું કારણ એ ઉત્સાહક અને નૂતન પ્રેરણા પ્રતિ પક્ષપાત એટલું જ માત્ર નથી. કવિના માનસનું બંધારણ જ આવી કવિતા માગી લે છે. નિર્દોષ જીવનનો પ્રેમ, સમતાભરી આધ્યાત્મિક શાંતિ તરફ વલણ, જગતના કડવા અનુભવોથી નાસી છૂટી ચિત્તસ્વાસ્થ્ય જાળવવાની વૃત્તિ અને માનવજીવનના કલુષિત વૈવિધ્યમાંથી રસ પ્રાપ્ત કરવાની અશક્તિ — એ સર્વ

આપણા કવિને પ્રકૃતિ અભિમુખ વધારે બનાવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

કાવ્યકલામાં પ્રકૃતિનો ઉપયોગ વિવિધ રીતે થઇ શકે. તે પૈકી આપણા કવિએ પ્રકૃતિને ચાર રીતે પોતાનાં કાવ્યોમાં ગૂંથી છે: (क) શુદ્ધપ્રકૃતિવર્ણન, (ख) પ્રકૃતિમાં માનવઆત્મા કે માનવભાવનું આરોપણ, (ग) પ્રકૃતિ દ્વારા આશ્વાસન, શાંતિ કે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષની પ્રાપ્તિ, (घ) પ્રકૃતિના કોઇ દૃશ્યમાં સતત સજીવારોપણ.

(क) કોળિયાક ગમન, વસંતવીણા, ચાંદની વગેરે શુદ્ધ પ્રકૃતિવર્ણનનાં કાવ્યો છે, તેમાં તાદૃશ ચિત્ર રજૂ કરવાની કવિની કલા પ્રતીત થાય છે. પરંતુ આ પ્રદેશમાં કવિનો સ્વાભાવિક રસ ઓછો છે.

(ख) પરંતુ દ્વિતીય પ્રકાર કવિએ અનેરો બહલાવ્યો છે. કોયલના ટહૂકાર, ખીલતાં કુસુમો, ચાંદનીનાં અમીવર્ષણ, અનિલની મૃદુલ લહરીઓ, વસંતપ્રસરનું માદક વાતાવરણ, મધુકરના ગુંજારવ, અને સરિતાનાં ઊંચાંનીચાં રમણીય વહન – એ સર્વમાં કવિ માનવ – આત્મા અને માનવ ભાવ નિહાળી રહે છે, અને એ સર્વ સાથે બંધુભાવ કેળવી તેમના ભાવો સમજવા – તેમના સંદેશ ઝીલવા- પ્રયાસ કરે છે. કવિને કોકિલના ટહૂકારમાંથી કો અશ્રુત પ્રણયમંત્ર સાંભળવો છે.

સુમનને કવિ પૂછે છે :

ન શું ઝંઝાવાતો જીવન મહીં વાતા તુજ મને ?
ન શું તાપ ક્લેશો કલુષિત કરે કો દિન તને ?
અહીં આ ઉદ્યાને અનુકૂલ રહે કેમ સઘળું ?
કહે બાપુ ! તેનો સુગમ પથ, તે તર્ફ પળું.
વગેરે વગેરે.

અને સુમન એવો સમભાવ શીખવશે એમ કવિ માને છે.

મધુકરને ઉદ્દેશીને કવિ સંબોધે છે :

સખા રસમંત્ર પઢાવી મધુકર ગુરુ તું મુજ થા,
રસ કયમ પારખ ? કયાં શોધે તું,
નિરસ જગત છે આ.
વગેરે.

આ સર્વે કાવ્યોમાં કવિનો કુદરતની લીલા પ્રતિ ગાઢ પક્ષપાત – તેની સાથે સાધેલું તાદાત્મ્ય તરી રહે છે. કવિનો આત્મા કુદરત સાથે ઓતપ્રોત હોય એમ જણાય છે.

(ग) પ્રકૃતિ દ્વારા આશ્વાસન, પ્રેરણા કે બોધ મેળવવાનાં કાવ્યો પણ આ સંગ્રહમાં ઘણાં છે. સર્વને આત્મસ્વરૂપ બનાવતી " ચંદા-સખી " કવિને અભેદભાવનો બોધ આપે છે. પવનલહરી જગતની " ખારાશ " ના વાતાવરણ વચ્ચે પણ કવિહૃદયમાં મીઠી " આશ " ઉત્પન્ન કરે છે :

આવો પંખી ગાઓ રાચો. ......
છૂટી આવ્યો હું જગમાંથી,
સાથી આ સાચો. ......

... ...

સર્વે આ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વો,
જડ ચેતન સૌ મારાં મિત્રો,
મ્હેર કરો; વિસારું હું તો.
દુનિયાંનાં દુઃખો.

આ આવેગભરી ' કુદરતને યાચના ' ની ઉક્તિમાં કવિ જીવનનું આશ્વાસન પ્રકૃતિમાંથી શોધે છે.

મધુમાસ કવિને

આંતરભાવ અભેદ ભણાવે,
ભેદ તળે, ભવ તોડી.

જલધિનો "અનહદનાદ" – "ભેદનું ભાન દે છે ભુલાવી." અને "વિરાટના તાંડવ" માંથી કવિને "સ્નેહનાં બંધન અને નિયમ" નો મંત્ર સાંપડે છે. વધારે વિસ્તાર ન કરીએ તો એટલું તો કહેવું જ પડે કે – "વાસંતિક ટહૂકો," "સુમનને," "લહરીને," "કોકિલાને" એ સંબોધનગીતો વિરલ કાવ્યત્વની ઊર્મિઓથી ઊભરાય છે.

(ઘ) Tennyson ના Brook અને Shelley ના Cloud ની છાયા ઝીલી હ. હ. ધ્રુવનું "વાદળી," ગોવર્ધનરામનું "વર્ષા," નરસિંહરાવ દિવેટીયાનું "ચંદા," કલાપીનું "કમલિની," બોટાદકરનાં "ધરિત્રી" અને "સરિતા" – એમ અનેક સહૃદયારોપણકાવ્યો આપણી ભાષામાં અવતર્યાં. આવસત્થીએ "સરિતાસ્વયંવર," "વર્ષાવિહાર" અને "તળાજાની ટેકરીમાં પ્રભાત" – એ ત્રણ કાવ્યો જ આ સંગ્રહમાં છપાવ્યાં છે. પણ તેમાં કોઈ અનેરી જ કલ્પના કવિએ ગુજરાત સમક્ષ મૂકી છે. આ ત્રણે કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ, પદેપદે ઝળકી ઊઠતાં કાવ્યત્ત્વ અને ચાતુર્ય, જેમ જેમ વાંચતા જઈએ તેમ તેમ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરતું માનવભાવોનું આરોપણ, કાવ્યનો સુશ્લિષ્ટ વિકાસ, અને તેમાં અગારનગાર ચમકી ઊઠતો ભાષા-વૈભવ – એ સૌ એવાં અવર્ણનીય છે કે તેમાંથી અવતરણો આપવાનાં પ્રલોભનો ખાળી કવિના ટીપ્પણ સહિત વાચક પોતે જ તે વાંચે એ અમે ઉચિત ગણીએ છીએ.

(૨) કુટુંબજીવનનાં કાવ્યોમાં "સતત સ્મરણ" એ કાવ્યમાં કવિ અંતઃક્ષોભથી હલમલી ઊઠે છે, અને અંતરના તાર કરુણ સુરો ગજાવે છે. હૃદયની આર્દ્રતા, અંતરનો ઊંડો સબળ પ્રેમ, જોસભેર વહેતાં કરુણાના વેન–આ કાવ્યને ગુજરાતનાં કરુણ કાવ્યોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવશે. આવું જ ભાવભીનું "પુનર્મેળાપ" કાવ્ય

છે. પતિના નિષ્કારણ ત્યાગનાં દુઃખો નર્મદાઆરે પ્રભુભક્તિમાં વીસરી જનાર અને વર્ષો પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે સર્વ અવગણના ભૂલી જઈને જાણે કાંઈ બન્યું જ ન હોય એમ ગૃહધુરા ઉપાડી લેનાર, ક્ષમા અને સહનશીલતાની મૂર્તિસમી ઉદાર હૃદયની આર્ય અબળાનું ચિત્ર વાંચનારના ચિત્તમાં ન ભૂંસાય એવી અસર મૂકતું જાય છે. કુટુંબજીવનનાં કાવ્યોમાં કવિનું ક્ષમાશીલ, સહનશીલ, ઉદાત્ત ભાવનાઓભર્યું, પ્રેમથી નીતરતું, નિર્દોષ સરલ હૃદય સ્પષ્ટ તરવરી રહે છે. કવિની માનવતા તેમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવે છે.

(૩) પ્રકૃતિના સંદેશ ઝીલીને આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધી, વ્યવહારજીવનના કડવામીઠા અનુભવોમાં સમતોલતા સાચવી, જાણે કવિના માનસનો ઉચ્ચ વિકાસ સધાયો હોય, એમ સંગ્રહના ત્રીજા વિભાગમાં કવિ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં વિહરે છે. “ મહિમ્નઃ સ્તોત્ર ”, “ અનહદનાદ ”, “ વિરાટનો તાંડવ રાસ ” એ કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનાં ભવ્યદર્શન કરી કવિહૃદયમાં આધ્યાત્મિક ઊર્મિઓ ઊછળી રહે છે. “ અનહદનાદ ” ના કાવ્યમાં જુઓ :

અણુ અણુ નાદ ૐકારના તાનમાં
 વિશ્વ દીધું અખિલ ધણધણાવી !
 અહા ! ભેદનું ભાન દીધું ભુલાવી ! (૨)
ભિન્ન સૌ વ્યક્તિને ઇશગુણગાનમાં
 વેદ અદ્વૈત દીધો ભણાવી !

શ્રી. આત્રસત્થીનાં થોડાં પ્રણયગીતો પણ આ સંગ્રહમાં છે. તેમાં પ્રેમની ઉછળથી મરતી કે પ્રેમ વિષે કાંઈ નવીન દૃષ્ટિ ભલે ન હોય, પણ તેમાં પ્રશાંત હૃદયની ઊર્મિઓનો તરવરાટ અને પ્રેમની વિશુદ્ધ ભાવનાઓ તો અનુભવાય છે. “ જીવનવિનિમય ” અને “ ઉપવનમાં પ્રભાત ” વગેરે કાવ્યોની ઊર્મિઓ પ્રશંસનીય છે.

" અગતિ ગમન "માં

> સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત થઇને અનુભવું,
> ભેદનો છેદ થાતાંને અભેદાનંદ ભોગવું.

અગતિ ગમન, ધ્યાનવિહાર, અને મેઘસમાધિ – આ કાવ્યોમાં યોગ સમાધિની શાંતિથી કવિહૃદય જે ઉલ્લાસ અનુભવે છે તે વર્ણવાયાં છે. આવાં કાવ્યો ગુજરાતમાં વિરલ છે. ગહન વિષયોને ચર્ચતાં પણ તેમાં કાવ્યત્વ અખંડિત રહે છે, અને કવિ આવી અસાધારણ પ્રેરણા પણ ઝીલી શકે છે તે આ કાવ્યોની વિશિષ્ટતા છે.

(૪) આપણા કવિને શાંતિ અને એકાંત પ્રિય છે. પોતે નિર્દોષ સ્નેહભાવોના ભોગી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ માનવ જીવનની જીવતી કવિતા સમાં બાલુડાં તેમના જીવનમાં ખાસ આકર્ષણ રૂપ થઇ પડયાં છે. આ સંગ્રહનાં અને અગાઉ આશરે ૧૯૨૫માં તેમના તરફથી બહાર પાડેલાં બાળગીતો તેમની શિશુપ્રીતિનું પરિણામ છે. બાળકને કે સાધારણ શિક્ષિત માતપિતાને ગમે તેવી સરલ ભાષામાં, સાદા પણ હીંચતા રાગોમાં આ કાવ્યો લખાયાં છે. ભાવો સરલ, મૃદુ, રમતિયાળ છે. એક વાર વાંચ્યા પછી વારંવાર વાંચવાં ગમે, મોઢે કરવાં ગમે, બાળકો પણ મોઢે કરી ગાયા કરે – એવી મોહની આ કાવ્યોમાં છે. એક વાર વાંચ્યા પછી આમાંનાં હિંદોળગીતોના રણકાર કાનમાં ગુંજ્યા જ કરે. હિંદોલગીતો માટે તો મારૂં માનવું છે કે આ સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા પછી ગુજરાતની અનેક માતાઓ આ કાવ્યો ગાઇ પોતાનાં બાળકોને નિદ્રામાં પોઢાડશે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં આવસત્થીને જગતમાં કોઇ પરિવર્તન કરી મૂકે એવા સંદેશ ગુજરાતને આપવાના નથી. Browning, Hardy, Meredith કે ન્હાનાલાલ પેઠે એમને કાવ્યદ્વારા અનેક સ્વતંત્ર – પોતાના જ – આદર્શો રજૂ કરવાના નથી. આવસત્થીને કહેવાનું છે.

તો પરિમિત જ. પણ તે કાવ્યતત્ત્વને તાંતણે વણેલું છે, તેથી જીવનમાં સતતવાહી અસર કરે એવું છે. ઓગણીશમા સૈકાના સાહિત્યે જગત સમક્ષ " પ્રેમ " નો આદર્શ મૂક્યો. અન્ય કવિની પેઠે આપણા કવિએ પણ આ આદર્શ ઝીલ્યો છે. માતૃપ્રેમ, સ્ત્રીપ્રેમ, શિશુપ્રેમ, શિષ્યપ્રેમ – એવા અનેક પ્રેમભાવોથી દ્રવતું, જગત ક્રૂર કે સ્વાર્થી નીવડે તોપણ તેના પ્રતિ તિરસ્કારની સ્વાભાવિક લાગણીઓ શમાવી સ્નેહી બનવા મથતું, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં સમતોલતા જાળવવા પ્રયત્નશીલ થતું, પ્રકૃતિની દિવ્ય પાંખે ચઢી ઉચ્ચ વિહાર કરતું, અને છેવટ અનંત – અદ્વૈત બ્રહ્મસમાધિમાં વિલીન થતું – આખા જગત ઉપર પ્રેમ અને આશિષ વર્ષાવતું, અહંકાર કે આડંબરવિહોણું – કોઇ નિર્મળ સરલ દૈવી માનસ આ સંગ્રહમાંથી તારવી શકાય એમ છે. એમની કાવ્યશક્તિ વાચકમાં પણ એવું માનસ કેળવવા જાણે અજાણે મીઠો મૃદુ બોધ આપતી લાગે છે. આ કાવ્યસંગ્રહનો આ બોધ – આ જ સંદેશ.

કવિતાદ્વારા દર્શાવેલા વિચારો એટલે ઊર્મિના વિશાળ પટમાં વણેલા આછા સોનેરી તંતુઓ : જો એ ઊર્મિપટ શિથિલ કે વિકૃત હોય તો કાવ્યદ્વારા દર્શાવેલા કવિના વિચારો નિષ્ફલ જાય. આ કારણથી કવિતાનો ખરો આંક મૂકવો હોય તો તેની પ્રેરક ઊર્મિનું નિરીક્ષણ આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહમાં ઊર્મિ કેવી છે તે જોઇએ. આવસત્થીની ઊર્મિમાં ન્હાનાલાલ સમી પ્રચંડ ભવ્ય છોળો નથી. નથી તેમાં કરુણાના વ્યથિત સાગર સમાં કલાપીની ઊર્મિનાં દર્શન; કે નથી આરસથી જડેલ કોઇ ઉદ્યાન–કુલ્યા સમી નરસિંહરાવની ઊર્મિનાં નિર્બળ પણ સંસ્કારી સૌંદર્ય; નથી એમાં નાનાં સરોવરો ઉપર અનિલ લહરીઓ વહતાં અનેક વીચિમાલાઓ નાચી ઊઠે એવાં બોટાદકરનાં ભાવવૈવિધ્ય; કે નથી આ સંગ્રહમાં, માઝામાં વહેતાં પણ ગભીર સમથળ જળસમાં કાન્તની ઊર્મિનાં વહન. આવસત્થીની ઊર્મિ

એટલે કોઈ નાનો મંજુલ રવ કરી પ્રસન્ન જળ વહાવતો ઝરો. પાણી છીછરાં પણ વિશદતા અને માધુર્ય અનેરાં. દૂરથી આકર્ષે એવાં સમુદ્રનાં ગર્જન આ ઊર્મિમાં ન સંભળાય. પણ નજદીક જતાં તેનો મંજુલ રવ શ્રુતિપ્રિય લાગે. સાચા હૃદયનો રણકાર, કૃત્રિમતા કે શિથિલતાનો સતત અભાવ – એ આવસત્થીની ઊર્મિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

આ પ્રકારનાં માનસ કે ઊર્મિને વ્યક્ત કરવા સારું જો ઉચ્ચ પ્રતિનું ભાષાયંત્ર ન હોય તો કાવ્યતત્ત્વમાં ઝાંખપ આવે. સદ્ભાગ્યે આવસત્થીની ભાષામાં અનેકવિધ ગુણો એકત્ર થયા છે. કલાપી કે બોટાદકરની નૈસર્ગિક સરલતા, નરસિંહરાવની સાંસ્કારિક શિષ્ટતા, ન્હાનાલાલનાં ભવ્યતા અને લાલિત્ય, કાન્તની સચોટ પારદર્શક વિશદતા – એ સર્વનો સમન્વય આવસત્થીની ભાષામાં છે. સંસ્કૃતમાં દુર્ઘટ છંદો અને આપણાં લોકગીતો કે ગેયગીતો – કાફી, હોરી વગેરે કવિના હાથમાં રમકડાં પેઠે રમી રહે છે. કાવ્યતત્ત્વને ઓપાવે એવું ગેયતત્ત્વ પણ અનેક પંક્તિમાંથી નિર્ઝરે છે; અલંકારોનો મૌલિક પ્રયોગ ભાષાને યથાર્થ બનાવે છે; અને શબ્દ અને અર્થ સુઘટિત રીતે ભાવનિષ્પત્તિ કર્યે જાય છે. ભાષાનું સામર્થ્ય આ કાવ્યસંગ્રહનું વિશિષ્ટ અંગ છે.

અને આ કાવ્યોમાં અન્ય કવિઓની પ્રેરણા પણ ઝિલાઈ છે. આવસત્થીએ પશ્ચિમના લેખકોની પ્રેરણા ઓછી ઝીલી છે, પણ પશ્ચિમની પ્રેરણા ઝીલી આપણને કાવ્યસમૃદ્ધિ અર્પનાર ગુજરાતના કવિઓની અસર આ સંગ્રહમાં વધારે જણાય છે. આ સંગ્રહમાં "ઝૂલણા છંદો" કાન્તના "સાગર – શશિ"નાં માધુર્ય ઝીલે છે. "અચાનક મહિમા" એ રમણભાઈના "તત્કાળ મહિમા" સમું છે. "અમારો આવાસ" કલાપીના "અમારી પિછાન" ને મળતું છે. કાન્તના, કલાપીના અને અન્ય કવિઓના શબ્દો કે ભાવ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર

થાય છે. પરંતુ આ બાબત વિસ્તૃત કરવી અનાવશ્યક છે. આ બધું ઋણુ હોવા છતાં આપણા કવિની પ્રતિભા સ્વતંત્ર છે. અને અન્ય કવિની પ્રેરણા તો જગતના કયા મહા કવિએ પણ નથી ઝીલી?

" મોટાં નાનાં વધુ મોટાંમાં, તો નાનાં પણ મોટાં,
વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ તો, ઘર દિવડાં શાં ખોટાં?"

આવસતથી બહુલ સૌરભથી જગતભરમાં નવા પ્રાણ અર્પનાર કોઇ વિભૂતિ નથી. (એવા ગણાવું એ એમનો આશય પણ નથી) આવસતથી તો આછો પરિમલ જ આપણે ચરણે ધરે છે; છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં તો આ પરિમલ સ્પષ્ટ જુદો તરી આવશે, અને સદૈવ જીવન્ત રહેશે એવી મારી માન્યતા છે.

આપણા કાવ્યરસિકો આ સંગ્રહનાં કાવ્યોને મનનપૂર્વક વાંચીને, બાલકોને, સ્ત્રીઓને કે મિત્રોને વંચાવીને, કે વિવેચન દ્વારા તેનો રસાસ્વાદ લઇને આનંદતૃપ્તિ જરૂર મેળવી શકશે. અને શાળામાં કે કોલેજમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેને સ્થાન આપી,* અને કંઇ નહિ તો અનુકૂલ મનોદશામાં તેના રસદ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત કરી ગુજરાત આ કાવ્યસંગ્રહનો સત્કાર કરશે જ એમાં પ્રશ્ન નથી.

अर्हत्तः पूजयति न को जनः ।

ભાવનગર,
તા. ૧ : ૭ : ૧૯૩૨

રવિશંકર મ. જોશી
ગુજરાતીભાષાસાહિત્યના પ્રોફેસર
સામળદાસ કોલેજ, ભાવનગર

* આ સંગ્રહને છેડે સૂક્ષ્મ ટિપ્પણ અને શબ્દકોષ આપેલ છે તે તેની શાળોપયોગિતા વધારે છે. ટિપ્પણની સચોટ સંક્ષિપ્તતા, તેનું પ્રાણવાન ગદ્ય, ભાવદર્શનની સ્પષ્ટતા વગેરે હકિકત આ કવિ એક સુંદર ગદ્યલેખક છે તેની સાક્ષી પૂરે છે. આપણે આશા રાખીએ કે કવિ પોતાનો સહજ સંકોચ છોડી તેમનો ગદ્યસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત કરીને ગુજરાતની સેવા સાધે.

ર. મ. જોશી.

કર્ત્તાનું નિવેદન

મને છેક તરુણ વયથી કવિતાનો રસ લાગેલો, અને તરુણ અવસ્થાના તરંગમાં "રસિક" ના તખલ્લુસથી તે સમયનાં માસિકોમાં આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રકટ થયેલાં. ત્યાર પછી છેલ્લાં વીશ પચીશ વર્ષથી તો બાળસાહિત્ય અને બાળગીતોની મને લગની લાગી છે એમ કહું તો ચાલે. અને તેને પરિણામે સને ૧૯૨૫માં "બાળકાવ્યમાળા" નો એક સંગ્રહ મેં ઉપહારમાં પ્રકટ કરેલો છે.

આગાઉ છૂટાંછવાયાં પ્રકટ થયેલાં અને બીજાં પણ પ્રસંગોપાત્ત ઉદ્‌ભવેલાં, તેમાંથી હાથ લાગ્યાં તે હવે પ્રકટ કરવાનો સુયોગ સાંપડતાં આ સંગ્રહરૂપે પ્રકટ કરાય છે. નામદાર ભાવનગરના નરેશે સાહિત્યપ્રકાશનના ઉત્તેજનઅર્થે ગ્રંથકારોને સહાય આપવાના શુભ આશયથી ફંડ સ્થાપ્યું છે, અને આ સંગ્રહનું પ્રકાશન એ મદદને આભારી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મારા બીજા વિવિધ પ્રકારના ગદ્યસંગ્રહો પણ એ ફંડમાંથી યોગ્ય મદદ મળતી રહેશે તેમ તેમ હું તે ક્રમે ક્રમે વેળાસર પ્રકટ કરી શકીશ.

આ સંગ્રહમાં જુદા વિભાગ તરીકે છેવટ જે બાળકાવ્યો દાખલ કર્યાં છે, તેને પણ સાથોસાથ સાચવી રખાય એવા ઉદ્દેશથી આમાં સ્થાન આપ્યું છે. આગળ ઉપર બધાં બાળ કાવ્યો ફરી વખત છપાવવાનો સુયોગ સાંપડશે તો તે જુદી જુદી કક્ષાનાં ગીતો જુદી જુદી શ્રેણીમાં પ્રકટ કરવા ઉમેદ રાખું છું.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં કેટલાંકનું ખાસ ટિપ્પણ આપવાનો આશય એટલો જ છે કે તે કાવ્યના ઉદ્‌ભવપ્રસંગે મારા અંતરમાં જે સ્ફુર્ણા થયેલી તેનો ભાવ વાચકને સુગમ થાય અને બીજી રીતે ન સમજાય. બાકી તો જેવું જેને લાગે તેવું તે ગ્રહણ કરવા મુખત્યાર છે. બીજુ

ણ એક નિવેદન કરી દઉં કે – કાવ્યકૃતિના સંબંધમાં કર્તૃત્વની મહત્તા, એક સિદ્ધાન્ત તરીકે, હું મૂળથી જ માનતો નથી. કેમ કે કાવ્યનો ઉદ્ભવ સ્વયંભુ હોય છે અને તેના આવિર્ભાવ વખતે તેનો વેધક તો કંઈક અકથ્ય સમાધિ જેવી પરવશતામાં મગ્ન હોય છે. તો પછી આ મેં કર્યું એમ નાહક માનીને શકટનો ભાર તાણવાની અજ્ઞાનતામાં અટવાવું મને ગમતું જ નથી.

આ કાવ્યસંગ્રહની તેમ જ હવે પછી પ્રકટ થવાના ગદ્ય-સંગ્રહોની ઊંડી નજરે આલોચના કરીને મારા મિત્ર પ્રોફેસર રવિશંકર જોશીએ જે સ્નેહભાવ બતાવ્યો છે તેની તેવા જ સ્નેહભાવે નોંધ લેતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે, અને તેમના કહેવા પ્રમાણે સંકોચ જ એકલો તજીને નહિ પણ આમાંનાં કાવ્યોના કર્તૃત્વનું મમત્વ પણ છોડીને આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ કરું છું, અને એમની જ પ્રેમભરી પ્રેરણાથી ગદ્યલેખોના સંગ્રહો પણ એ રીતે પ્રકટ કરવા ઉમેદ રાખું છું.

તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૩૪ વિઠ્ઠલરાય ચ. આવસત્થી

શુદ્ધિપત્ર

પાનુ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨	૧૬	વિકાળ	વિકાસ
૩૭	૯	ગોળો	ગાળા
૩૮	૧૨	વ્હેતો	વ્હે
૩૮	૧૭	વૃ	તૃષ્ણા
૩૯	૮	ર	ત્રૈં
૪૧	૨	ત્રુડ	ત્રુક
૪૮	૪	નિરતર	નિરંતર
૫૪	૪	ભ્રાતૃજને	ભ્રાતૃજનો
૫૫	૧૦	નણુદીનેણુ	નણુદીવેણુ
૫૬	૪	નેહાર્દ્ર	સ્નેહાર્દ્ર
૫૮	૫	રસવતાં	રસળતાં
૬૦	૫	સ્રહસા	સહસા
૬૦	૧૩	આ સ્થળે "વ્હેવી" શબ્દ બીજો ઉમેરવો	
૬૧	૧	વિહારણી	વિહારિણી
૭૦	૩	અહો	અહ
૭૦	૧૭	વધારાનું એક "સર્વ" પડતું મૂકવું	
૭૩	૧	પ્રદિયા	પ્રદિપ
૭૪	૫	રજણી	રજની
૭૫	૧૫	શતિકોટિ	શત કોટિ
૯૮	૨	Lovely	Lonely
૧૦૮	૫	ઝંપે	ઝૂંપે
૧૧૧	૧૧	ઘણેર	ઘણેરી
૧૨૩	૪	જણ્યા	જણાય

રસિકનાં કાવ્યો

અનુક્રમ

બાલકાવ્યો : ઉપહાર ત્રીજો

વાસંતિક ટહુકો

• હરિણી •

રવ મધુર હો! ક્યાંથી ઊઠે અદીઠ અમૂલ તું!
તવ ટહુકડો સૂણી સૂણી કંઈ દિલ ઝૂલતું!
વિરત ટહુકો વારે વારે સુણી નિરખ્યા કરું
વિયતપથમાં ને ચોપાસે અને તરુએ તરુ.

ગગનતલથી કે એ ક્યાંથી સરે રવ લાજતો?
પ્રણવધ્વનિ શો દ્વિધા ત્રિધા ઉદીરિત ગાજતો!
મધુર રવની તું શું લ્હેરી? કશી અશરીરિણી!
પ્રણયરવનો કે હૈયાનો હશે તું પ્રતિધ્વનિ?

વિરમીવિરમી છૂપી છૂપી વળી ટહુકો કરે!
વિરમ નહિ તું; એ સંદેશા સખી દિલના કહે;
અથિર સુણવા હૈયું મારૂં અહો તલસ્યા કરે!
શ્રુતિગુણતણાં સાક્ષી કિંતુ ન ચક્ષુ બને અરે!

'કહું કહું' કરે, કહેવાનું તો બધું અધૂરું હજી,
'કહું કહું' કરે વારે વારે કહે નહિ કાં હજી?
સનમદિલના એ સંદેશા ન લાયક શું મને?
વિષમ અથવા કૈં આદેશો સબાષ્પ શું કંઠ છે?

પ્રણય રસના ઊના લ્હાવા શું આર્દ્ર કરે તને?
ઉર ઉકળતું ચાંપી ચાંપી યથાર્થ કહે કહે;

ફરજ સખીના સંદેશાની અદા કરવી પડે,
જરૂર કથવું કહેવાનું તે, વિલંબ નહીં ઘટે.

'કહ્યું કહ્યું' કહી શ્રુતિલ્હાણું ગયું : બસ શૂન્યતા!
દગવિફલતા સાથે શ્રોત્રે છવાઇ બધીરતા!
ઉરઝરણના ઊર્મિ કૈં કૈં લઘુ વચને ઝર્યા!
પ્રણવપડઘા જાણે હૈયે છપાઇ છુપી રહ્યા!

તા. ૨૬ : ૪ : ૧૯૧૪ (કોળિયાક)

કોકિલાને

• ઉપજાતિ •

આ સાદ કોનો? કહીંથી સુણાય?
પ્રચ્છન્ન તો ચે પ્રિય તું જણાય!
કો કુંજમાં, કો તરુમાં છુપાણી!
કો ભૂમિમાં, કો નભમાં સમાણી!

શું દેવી છે તું? વનદેવી કિંવા?
દૈવી પરી તું? જલદેવી છે વા?
તું અપ્સરા સ્વર્ગની હોય કે શું?
કે ગારૂડી? કે કદિ મોહિની તું?

એ કંઠના સુસ્વર છોડ તાર,
એ સાદના અમૃતને પ્રસાર;
કૈં સ્પષ્ટ તો તું વદ ને લગીર,
કૈં દૃશ્ય તો થા, નિરખું અધીર.

હા! તું ભલે એ સહકારમાંથી–
હા! પ્રેમમંત્રો લલકાર ત્યાંથી;
રસજ્ઞ તેનો સમજે ય મર્મ,
કઠોરનો હોય કઠોર ધર્મ.

અમૂર્તવાણી, પણ વેદવાણી
અનુસરૂં એમ જ ઉર જાણી;

ચૈતન્યરાણી! ભર ચેતના કંઇ!
નવીન આંહીં રસ રેલ ને કંઇ!

'કહું કહું' તું કરતી ટગાવે,
બહુ બહુ હા લગની લગાવે;
અખંડ એ કંઠ છુટો કરી દે,
વિલંબ તો છે વસમો, તજી દે.

કાં મૂક થા? કાં વદતી વિરામી?
કાં શૂન્ય? આ અંધનિશા છવાણી!
વિલિપ્ત આ ઇંદ્રિયતંત્ર મારું,
તું મૂક-તે તો સહવું અકારું!

સુમનને

• શિખરિણી •

અહો! કેવું તારું સુમન! સુખ નિરંતર હસે!
અહો! તારું હૈયું મૃદુલ મધુરી વાસ પમરે!
કહે શાથી રાખે જીવનભર તું હાસ ટકતું?
અને શાથી દાખે મૃદુલ દિલ દૈવી સુરભ તું?

ન શું ઝંઝાવાતો જીવનમહીં વાતા તુજ મને?
ન શું તાપક્લેષો કલુષિત કરે કો દિન તને?
અહીં આ ઉદ્યાને અનુકૂલ રહે કેમ સઘળું?
કહે બાપુ! તેનો સુગમ પથ, તે તર્ફ જ પળું.

ખરે, વૃત્તિ તારી શુભ વિમલ બાલિશ દિલની,
અખંડાનંદે છે તુજ જીવનવલ્લી જ ખીલતી;
તને રાગદ્વેષો જગતજનના દ્વંદ્વ ન નડે,
અને શીતોષ્ણાદિ પ્રકૃતિગુણ તું સામ્ય જ ગણે.

હિંચોળે જો લ્હેરી તદપિ હસતું સુખ કુમળું,
ઝપાટે ઝંઝાના પ્રખર પવનો તો ય હસતું;
અતિ છાંટે રાજી, નિરજળ નિદાઘે પણ હસે,
શીળી છાયામાં કે અનલ ઝરતે આતપ હસે.

તને ભૃંગો ભૂંડા ચુમટી ચુંટતા તો પણ ખુશી,
તને માલાકારો જદપિ શિર છેદે, પણ ખુશી;

પરોવે શૂળીમાં, હસહસ કરે તોપણ સદા,
પ્રતિજ્ઞા તારી તો અફર, પમરે સૌરભ સદા.

• વસંતતિલકા •

આપ્રાણ શૈશવ ટકે સુકુમાર તારું,
નિર્દોષ હાસ વિલસે નમણું નિરાળું;
સૌહાર્દ-સૌરભ ઉરે પમરે છ ચારુ,
એ સૌ કહે, સુમન! કેમ શિખાય વારુ!

સખી ચંદાને

• ઉપજાતિ •

સ્વર્ગીય દેવી ! શીત રશ્મિ રાણી !
સુધાદ્રવંતા ઉરથી સુહાણી;
તું રાસમાં લીન સમગ્ર સૃષ્ટિ,
તું મોહમાં મગ્ન થતી સમષ્ટિ.

અમૂર્ત તો યે ધર રૂપ વ્હાલી !
ને ભાવના અંતરની ઉજાળી !
ચંદા બની શીતલ શાંતભાવા,
સંસારમાં સૌ સમભાવ થાવા.

તું રેલ પીયૂષ પવિત્રતાનું,
ને રેડ ધારે રસઅર્ક તારું;
તું પ્રેમની પોષક હેતવાળી !
હૈયાં શીળાં સ્નિગ્ધ ગુંથાવ વ્હાલી !

અણુઅણુમાં અહીં તું વસે છે,
કણેકણોમાં જલના હસે છે;
આકાશમાં રૂપ અસંખ્ય તારાં,
તું બ્રહ્મરૂપી, સહુ વિશ્વ તુંમાં.

હો ચંદ્રરાણી ! બસ ચાલી હાવાં ?
પીયૂષ મીઠાં અધૂરાં શું પાવાં ?

ત્યાં અપ્સરા તું રમ વાદળીમાં,
થા રંગ બેરંગ ઘડી ઘડીમાં.

આ વાદળી આત્મસ્વરૂપ કીધી,
અભેદદીક્ષા સહુ સૃષ્ટિ દીધી.
હું એ ઉડું રશ્મિરસી ગ્રહીને
વિલીન હું થાઉં વિરાટ પ્રેમે.

તું બ્રહ્મમૂર્તિ, સહુ વિશ્વશક્તિ,
તું નેતિ નેતિ, જગદેકવ્યક્તિ;
ચૈતન્ય તું આ જડ વિશ્વનું છે,
ને પ્રેમનું તત્ત્વ અખંડ તું છે.

લહરીને

• ગઝલ •

લહરી ! તું મીઠી હો ! ભલે આવે, સખી !
પગલી ગુલાબી તો મુબારક છે, સખી !

સંદેશ કંઇ લાવે સનમ કેરો ? સખી !
માશુક કંઇ બક્ષે જિગરસ્હેરો ? સખી !

સંદેશ એ કહે, ઓ ! કહે ધીરે, સખી !
એ બોલગુલો તો ધરું શીરે, સખી !

લહેરો જિગરની ઉપરે હીંચું, સખી !
દિલદારનું દિલ સ્નેહથી સીંચું, સખી !

મીઠાં સુમનની સોણતી તું તો, સખી !
સૌગંધસ્વારી શોભતી તું તો, સખી !

તું પાંખમાં છૂપી નીંદર પોઢી, સખી !
જાદુપિછોડી આલમે ઓઢી, સખી !

આ દુનિયાં દર્દે દવા દીઠી, સખી !
ખારાશમાં તું આશ તો મીઠી, સખી !

શીળા જળે નહાઇ બને શીળી, સખી !
ધ્યાનસ્થ ગૂહામાં તું ગંભીરી, સખી !

ડાળોમહીં કે પર્ણમાં લપતી, સખી !
છૂપા ઇલમના મંત્ર તું જપતી, સખી !

ૐકાર ઊંડા તું ઉરે ઊઠે, સખી !
અદ્વૈત ભાવો ઊર્મિમાં લૂંટે, સખી !

એ ભાવ તો શીખાવ, ભિક્ષા દે, સખી !
મુરશીદ, અમારી મંત્રદીક્ષા દે, સખી !

તા. ૧૮ : ૨ : ૧૯૧૦

પ્રભાકરને ભાવાંજલિ

• દ્રુતવિલંબિત •

ઉદયમાન પ્રભાકરની પ્રભા,
પ્રકટ ભાસ્વર શુકલ ધરે કળા;
હૃદયપદ્મ પ્રફુલ્લ પ્રફુલ્લ છે,
મુકુલ અંતર સૌ ઉત્ફુલ્લ છે.

મધુર શ્વાસ પ્રભાત પ્રસારતી,
મધુ વનસ્પતિ સૌ વરસાવતી;
મધુર કંઠ પતત્રી ટહૂકતાં,
મધુર ગમ્મતમાં મૃગ ઝૂકતાં.

મધુર રમ્ય પ્રભા પ્રસરી રહી,
અકળ ચેતનને ભરતી રહી;
તિમિર સર્વ અગમ્ય વિદારતી,
નવલ કંઇ હૂંફ અંતર વાળતી.

રવિ ! નિરંતર ઉદયમાન હો,
અમૃતચેતનપાન પીએં અમો;
તિમિરકષ્ટ પ્રભાકર ! કાપજો;
નવલ હૂંફ સદા દિલ વાળજો.

32084

કુદરતને યાચના

• અંજની ગીત •

આવો પંખી ! ગાઓ રાચો,
આવો આવો હરણાં ! નાચો,
છૂટી આવ્યો હું જગમાંથી,
સાથી આ સાચો.

સર્વે બંધુ પ્રાણી વનનાં,
સર્વે સાથી જાણું મુજનાં,
માણી મોજમજા હું સાથે
મેળવજો મનડાં.

વાયુ ! તું હંમેશાં વાજે,
વૃક્ષોમાંહે મીઠું ગાજે,
રહેજે ધૂન મચાવી સરમાં
કમળ સાથે નહાજે.

વૃક્ષો ! ઝૂકો વલ્લી સાથે,
છાયા આપો તપતા માથે,
મેવા મીઠા પીરસો પ્રીતે,
સુવાડો સાથે.

પહાડો ! ઊંચા નભમાં ખેલો,
ધોધ નદીના વહેતા મેલો,

હું યાચકને વાસો આપી
સુખ શાન્તિ રેલો.

ગંભીર ગાન સમુદ્ર! ગજાવો,
મોટાં મોજાં આળોટાવો,
તીર જમાવો ફીણની રેખા
હર્ષે નવરાવો.

મીઠી, શીળી, મુગ્ધા ચંદા!
ચોખ્ખા નભમાં ચરજે મંદા,
તારક ઝળહળ જ્યોતિ સાથે
રમજે રાસ સદા.

સર્વે ઓ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વો!
જડ ચેતન સૌ મારાં મિત્રો!
મહેર કરો વિસારું હું તો
દુનિયાનાં દુઃખો!

૨૫ ૨૬ : જૂન : : '૪૭

વસંતલીલા

• મંદાક્રાન્તા •

આ જો, વ્હાલી ! વિમલ વનમાં શાં કુરંગો કુદે છે !
મીઠોમીઠો સુરભિ વનનો કલાન્ત ભાવો હરે છે;
ત્યાં કોકિલા શ્રવણપથમાં દિવ્ય શું ગાન રેડે !
વ્હાલી ! તારાં વચન મધુરાંના અનુવાદ પેરે !

અદ્રિરાજે મરકતતણી મેખળા કેડ ધારી,
સાડી ઓઢી અવનિસખીએ રંગબેરંગી ન્યારી;
વલ્લી-ઝૂલે મુખ મલકતાં ફૂલડાંને હિંચોળે,
બ્હેની તેની અનિલલહરી ગીત મંજુલ બોલે.

પાંખેપાંખો લથબથ કરી ઘૂઘવે શાં કપોત !
નાચે રાચે કુદડી ફરતાં રેલવે સ્નેહસ્રોત;
ગાળી નાખે હૃદય રસિલાં ગાઇ મીઠું અલાપી,
ઢેલો સાથે રમણ કરતો રાસમાં આ કલાપી.

પેલું દીસે તરલ ઝરણું નાચતું બાળ નાનું,
કર્ણો માંડી તરુણ તરુઓ સૂણતાં ગાન છાનું;
સામેસામા વિનય કરતા આંબલા ને અશોક,
હૈયાં ખોલી શ્રવણમધુરા આદરે વાગ્વિનોદ.

મીઠું મીઠું બુલબુલ કરે ગાન કંઇ સ્વર્ગકેરૂં,
વ્હાલી, વ્હાલી ! અઢળક શ્રુતિલ્હાણુ આ તો અનેરૂં;

નાનાં નાનાં ચપળ ચલિયાં એ શ્રુતિસ્રોતમાંથી,
જો ને, ચંચુ ભરીભરી ભણે મંત્ર મીઠા ગળાથી !

ધીમુંધીમું અનિલલહરી કુંજમાં ગીત ગાય,
વલ્લી વૃક્ષો કર કર ગુંથી નૃત્યના તાલ સહાય;
ફેંકે બાણો રસિક હૃદયે પ્રેમથી પુષ્પધન્વા,
વીંધે ઊંડા વ્રણ, રસ ઝરે જે સુકાઇ રૂંઝેલા.

વ્હાલી, વ્હાલી ! વિરહ વખતે ક્રૂર ને જે કઠોર,
તે આ મીઠો મનસિજ સખા આર્દ્ર છે આજ ઓર;
વ્હાલી ! માનું–તવ મધુર ને સૌમ્ય ચૈતન્ય કેરું,
રેલ્યું આંહીં શીતળ ઝરણું : સૌ ઝીલે નીર તેનું.

વસંતવીણા

• રાગ દેશ •

માધવવીણા માધવમુરલી સમ જગ હીંચવે રે!
રસબસ ભીંજવે રે! માધવ.—ટેક.

કુદરત વીણા તાર સમારે,
સૃષ્ટિ નૃત્ય ફરી સંભારે;
ફિર, ચકવા ચારુ કંઠે ચિત્ત રીઝવે રે! રસબસ.

કુસુમકામઠી કુસુમશરાળો,
પ્રણયરસે સ્નિગ્ધ કરે ભાળો;
માધવમિત્ર રૂપાળો મનડાં મીંચવે રે! રસબસ.

અનિલ મૃદુલ લહરી લલકારે,
કોકિલ કલરવતી સહકારે;
કળા કલાપી ધારે, નાચે નાચવે રે! રસબસ.

કુસુમલતા ઝુલતી પરિતોષે,
નવનવ પલ્લવવલ્લી હોંશે;
તરુ તરુ મંજરી મુકુલ પરિમલ સીંચવે રે! રસબસ.

પરાગરાગી ભૃંગો ગુંજે,
સુરભિભક્ત મરાલો કૂંજે;
સ્વરશોખી મૃગ કુંજે નયણાં વીંચવે રે! રસબસ.

માધવ મંજુલ મેહફિલ માંડે,
જગ સંગાનથી મોહ પમાડે;
કુદરત રાસ રમાડે, હૈડાં હીંચવે રે! રસણસ.

વિશ્વ અખિલ તલ્લીન લહેરે,
હર વ્યક્તિ નટવેશ પહેરે;
માધવ કેરી મહેરે રસિક રસે મચે રે! રસણસ

૧૮ : એપ્રિલ : ૧૯૦૧.

મધુમાસમહિમા

• કાફી-તાલ દીપચંદ •

મુજ સહ વાત મધુરી
વદે છે વાસંતિક લ્હેરી-ટેક.

માધવ આજ મધુ વરસે છે,
સૃષ્ટિ પ્રગલ્ભ ઘણેરી;
માધવમિત્ર ધનુષ્ય ધરે છે,
વ્યાકુલ થાય છે ગોરી. મુજ

કુસુમલતા, તરુવર, પરિમલની
છાંટે છે પિચકારી,
કુસુમ, મુકુલ નિજ ગંધ ઉડાડી
ખેલે સ્વર્ગીય હોરી. મુજ

સમ-શીતલ સમ-ઉષ્ણ સમય આ
સમભાવ ઉરે જોડી,
સમદર્શી સહુને બનવાના,
બોધ કરે છે બકોરી. મુજ

નાથમિલન ઇચ્છા વરસાવે,
માધવ પ્રભુપદ દોરી;

આંતર ભાવ અભેદ ભણાવે,
ભેદ ટળે, ભવ તોડી. મુજ

૧૭ માર્ચ ૧૯૦૪

મધુકરનો મંત્ર

• કાફી •

સખા ! રસમંત્ર પઢાવી
મધુકર! ગુરુ તું મુજ થા–ટેક.

રસ કયમ પારખ ? કયાં શોધે તું ?
નીરસ જગત છે આ,
શી રીતે રસ ગ્રહણ કરે તું ?
સંઘર તું એ કયાં ? સખા !

તુજ શિક્ષણ તુજ ગુંજારવમાં
મંત્ર રહસ્ય તહાં;
સ્નેહ જહાં રસ ત્યાં શોધો ને
ગંધ જહાં વળી ત્યાં. સખા !

સાગરતીરે સંધ્યા

• ઝૂલણા છંદ •

લાલ સંધ્યા ગુલાલેભરી ભભકમાં,
અંબરે આ રૂપાળી વિરાજે;
જલધિજલ ઊછળે, અભ્ર ભેટી વળે,
સ્વર્ગની સુંદરીને નવાજે.

સ્મિત કરી ચતુર સંધ્યાપરી ગગનમાં,
લાલ પાંખો પસારી સરે છે;
ઉદધિનું ઉર રેલાય એ રંગમાં,
ઉછળતો નૃત્ય તાંડવ કરે છે.

ઘોર ગર્જન કરે, અટ્ટહાસો હસે,
અખિલ આ જગતને જો ગજાવે;
સ્વર્ગસંધ્યાપરી મિલનની ધૂનમાં,
એક તાને મચી જગ નચાવે.

પ્રણયના ભાવમાં ભાન સૌ ભૂલતો
ગાન ને નૃત્યમાં લીન દેખો;
વૃક્ષ પણ એહ રંગે લસિત ઝૂલતાં,
લાલ નીલામ્બરે સજ્જ પેખો.

અભ્રથી આવી વરમાળ શું રોપતી
રસિક વર જલધિને રક્ત સંધ્યા!

લાલ ગૂલાલ ઊડી રહ્યો અવનિમાં,
  સ્થળ સકલ લગ્નના રાગ રંગ્યા!

જીવ નિર્જીવ સૌ યુગલ વરઘોડિયાં
  રતિમદનરાગની લ્હાણ લેતાં;
લગ્નઉત્સવ વધાવી વળ્યાં વ્હાલથી,
  રજની સંગે હસી તાલ દેતાં!

ચાંદની રાત

• ઉપજાતિ •

આ શી નિશા છે ઉજળી રૂપાળી,
મનોહરા શ્વેત ધરેલ સાડી;
હશે શું ન્હાઇ ક્ષીર સાગરે એ,
કદાચ શું ચંદન આરચ્યાએ.

બધે સ્થળે શાન્તિ રહી પ્રસારી,
કૈં મોહમંત્રે પ્રકૃતિ સુવારી;
નિદ્રામહીં આ જગ જ્યાં વિલીન
થયું, તહાં તે થઇ રંગલીન.

પ્રવાત જાગ્યો, કુમુદી હલાવી,
ચકોરી પાંખો રસમાં ફુલાવી;
સૌ વિશ્વમાં મોહિનીમંત્ર ફૂંક્યા,
વહેતાં રતિનાં ઝરણાં જ મૂક્યાં.

નિશાપતિ જો કુમુદી નિહાળી,
રહે નિશાને અદકી ઉજાળી;
સંયોગમાં રાગ અધિક જામે,
સંયોગમાં હાસ વિકાસ પામે.

નદી સુવારે શશિને હિંચોળે,
સરોવરો ચંદ્ર ધરે છ ખોળે;

વનસ્પતિ સૌ પ્રકટે છ દીવા,
શશી ધરે શંકર ઝેર પીવા.

સમુદ્ર ઇંદુ સુતને નિહાળી,
આલિંગવા ઊર્મિ રહ્યો ઉછાળી;
ગાજી ઉઠે આદરમાન દેતો,
ખુશી ખુશી અંતરમાં રહેતો.

હસે બધું વિશ્વ વિલાસમાંહિ,
શશી કરે સૌ વશ જાદુમોહિ;
રમે, વિરામે, વિરમી રમે ને
નિરંતરાય ક્રમ જારી છે એ.

ચંદાઅવગાહ

• હરિગીત •

આછા રૂપેરી અભ્રના કાસારમાં ફરતી ફરે,
આ શીત રાણી ચંદ્રિકા મદમસ્ત મસ્ત બની તરે;
હસતી ગભીર, હસાવતી, મચકાવતી દગ નૃત્યમાં,
એ મોહિની મલકાવતી, ગરકાવતી પ્રીતિગર્તમાં.

શ્વેતામ્બરો ઝળકે જલાર્દ્ર, ભીની પ્રભા શીત છાવરે,
સૌ વિશ્વ શીત સીકરે સિંચે, પીયૂષ પયમાં વાવરે;
કરી સ્નાન દિવ્ય સરોવરે ઝટકાવતી કચ કરવડે,
અમુલાં અમીના સીકર ખરતાં તારલા ટપકી પડે.

તારાજડિત નીલામ્બરે શણગાઇ ચાલે મલપતી,
એ મોહિની, કે દિવ્ય રંભા, દેખી દગ દગ તલપતી!
ધીમી ગભીર ગતિ થકી ગગને ચડે મનગુંજતી,
આરોહખેદે સ્વેદભીની અધર દાબી હીંડતી.

ઘડી ધવલ પાંખ પસારતી, કંઇ શ્રમ ઘડીક ઉતારતી,
અનિમિષ નેણાં હું ભણી નિરખી રહેતાં ઠારતી;
મિટવીણ માંડી નેણ, છાંટી ઇલ્મ કંઇ જાદુતણો,
નાખી મને તો નીંદરપાશે એ ગઇ ચાલી અહો!

૧ : એપ્રિલઃ ૧૯૦૧, ચૈત્રીપૂનમ રાત્રિ

શિખરિન્ અને સરિતા

• શંકરાભરણ •

ભવ્ય ગિરિશિખરને ચરણ ઢળતી અહીં
દિવ્ય સરિતા અહા ! શાન્ત સરતી ! —ટેક.

પક્ષી કલરવ મૃદુલ આદરે અહીં તહીં,
રેલતી મધુર સ્વર કેરી ભરતી;
બધી સૃષ્ટિ સંગાનને કાન ધરતી (૨)
શિખર તરુ સહ લતા નૃત્ય કરતી,
બધી સૃષ્ટિ નર્તન મહીં કુદડી ફરતી. ભવ્ય.

અનિલ પરિમલ ચુમે, કુસુમકુસુમે રમે,
સરિત વિનિમય કરે સીકર અંર્પી,
પાદ ગિરિરાજના ધોઈ પૂજન કરે,
કુસુમની અંજલિ કંઈક અર્પી,
અહા ! ભકિતની ભાવના હૃદય ભરતી (૨)
ઉચ્ચ ગિરિશિખરની ભવ્ય પંક્તિ
અહા ! ભવ્ય ગંભીરતા હૃદય ભરતી. ભવ્ય.

ઇશને અધીન રહી સર્વ અર્પણ કરે,
આત્મચૈતન્ય આ વ્યકિત વ્યકિતઃ

સરિત નિજ સ્નેહરસ, અનિલ પરિમલ અને
પક્ષી કલરવ મધુર, નૃત્ય વેલી;
રૂડાં કુસુમ વૃક્ષો, ગિરિ ભવ્ય મૂર્તિ (૨)
પરમ રસ કંઇ રહે હૃદય રેલી,
પિતા! હું દઉં દીન સર્વસ્વ અર્પી! ભવ્ય.

૫ : જાન્યુઆરી : ૧૯૦૩, શિહોર

સરિતાસ્વયંવર

• હરિગીત •

હું તાતગિરિઅંકે થકી કરવા સ્વયંવર નીકળી,
કંઇ ગાનનર્તનતાનમાં ગુલ્તાન નિમ્ન પથે પળી;
નહિ કાંઇ ગતિનું જ્ઞાન ન વળી ભાન પથકેરૂં મને,
હું તો અગાડી દ્રુતવિલંબિત માર્ગમાં ભૂલી વને.

બન્ધુ દશદ શત માહરા આડા ફરી ઊભા રહ્યા,
તેને વટાવ્યા વક્ર ગતિથી, ઝાલતાં ચૂકી ગયા;
લઘુ ઉપલ ભ્રાત અનેકને તો પગ શીરે મૂકી મૂકી,
કૂદી ગઇ આવેગમાં હું તેમને રડતા મૂકી

એ તો રહ્યા પોકરતા ને નેણભર જલ સારતા,
અશ્રુભીની સાડી ચીરી, અટવાઇ મુજ જવ વારતા;
લઘુવય સહોદર સ્નેહ સહસા તજી શકે દિલથી નહિ,
જડ બાલબુદ્ધિ મુગ્ધ ભાવો સ્નિગ્ધ તે સમજે નહિ.

લાચાર થઇ નિજ કાજ સોંપ્યું તરુવરોને સાનમાં,
સંદેશ લહરી સહ કહ્યા કંઈ ગુપ્ત પર્ણોકાનમાં.
તરુઝુંડ ત્યાં આડું ફર્યું ઝાલી મને ઘેરી વળ્યું,
રોકી ઘડીભર મૂંઝવી, મુજ રોષમાં ઉર ઊછળ્યું.

રીસેભરી ઉન્મત્ત તોફાને ચડી, લડવા તડી,
કંઇ કોટિ વિટપી સાથને લઇ બાથમાં પથે પડી;

નિર્બલ બીજાં વૃક્ષો તજી મુજ કેડ ઊભાં દૂર ત્યાં,
એ તો રહ્યાં વાતો કરે મમ જોમની બીતાં બીતાં.

મમ પ્રમદ યુવા ખીલતાં જ પ્રગલ્ભ કામા હું બની,
મદમસ્ત દિલની જે રૂચિ સમજે વનસ્પતિ શું વની?
ભીની રસે હું રસાળ ઉરની શોધમાં ફરતી ફરૂં,
આહીં તહીં લળી લળી ખોળતી, ઉર ઢોળતી શ્રમને હરૂં.

પથમાં અગાડી બહેનડી આવી મળી મુજને બહુ,
મુજ તાતના સંદેશ લાવી સ્નેહભીના તે સહુ;
હું કાજ સાડી સુમન સુંદર ભાતવાળી મોકલી,
પાલવ ચડાવી ફેન-લેખા ધવલ બર્ફસમી વળી.

પાથેય મધુરૂં અમૃત રસનું સાથ બંધાવેલ તે
ચોગાન બેસી પાન કીધું મૃદુ મૃદુ આલાપતે;
ઓઢી નવલ વસ્ત્રો પિયરનાં નવવધુ હું તો બની,
ચાલી સ્વયંવર કાજ સહિયર સાથ દિલ અદ્વૈતથી;

સર્વાંગ ફૂલી બનીઠની, ઉર ઊર્મિ હર્ષે કંઇ ઢળે,
પ્રિય નાથભાવિમિલનના મન મુગ્ધ ભાવો ઊછળે.
લજવાઇ મેદાને ઘડી ધીમી ગતિ ધારણ કરૂં,
દસ વીસ પાજે છૂપતી સંતાઇકુકડી હું રમું.

સુરગંગમાળા કંઠમાં ધારણ કરી ઉછરંગમાં,
સંધ્યાતણું કુમકુમ લગાડયું માંગલિક પ્રસંગમાં,
ચંદા ચુંટી ચંદ્રક બનાવ્યો વીચિ વર્તુલ હારમાં,
તારકતણાં મુક્તાફળો લઇ પોરવ્યાં વરમાળમાં;

વેરેલ જહીં તહીં આભમાં ઉડુ કુડ્મલોને વીણતી,
ચાલી હું લચતી અહીં તહીં સંકેતપથમાં ખીણથી.

ઉર પૂર ઉર્મિ ઊછળે, પદવેગથી પથમાં વળે,
નૂપુર ત્યાં તો ઝણઝણે, પ્રેક્ષક સુણી આવી મળે.
સૌ અપટુ ગ્રામ સમૂહ તો બહુ નિકટ આવી નીરખે,
ધનવાન નગરો માનમહતાં દૂરથી દૃષ્ટિ કરે.

દગ ઠારતા ઠઠમાંહીથી શરમાતી શરમાતી બહુ
હું તો વધું આગળ અધોદૃષ્ટિ ધરી જ્યમ નવવધુ.
મન મનન કરતાં નાથનું તન તનમનાટ રહે મચી,
આતુર ને દ્રવતે પદે એકાન્ત સ્થલ આવી લચી.

ત્યાં સાંભળું મુજ કાન્તને એકાન્ત અનહદ નાદતો,
મુજ નાથ દેખું બાથ ભરવા હાથ કંઇ લંબાવતો;
દોડી જવાયું કંઇ અજાણ્યું દેખી એ દિલદારને,
વરમાળ ઉરરસસહ સમર્પી રસિક પ્રાણાધારને.

૨૦ : ૭ : ૧૯૧૨

વર્ષાવિહાર

• હરિગીત •

આદિત્યમંડળ કુળમાં અવતાર મારો ઊજળો,
જલદેહદાતા તો પિતા પર્જન્ય દેવ સમુજ્વળો,
ધાત્રી ધરિત્રી મુજને નિજ ઉરનું પય પાઇને
અવકાશને આંગણ ઉછેરે પવન કેરે પારણે.

હું અપ્સરા ગગનાંગણે વાયુજવા અશ્વો સજી,
સ્વારી કરી દોડું, રમું બાલીશ શરતો તો હજી;
હયખૂર ઉડાડે ધુલિ ને ધૂમધૂસર હું બનું,
આછાં અને ઉજળાં વસન સૌ મલિન થાતાં તો રડું.

રડતી મને નિરખી જનેતા થાય આકુળ કારમી,
મુજ નેણજલ જાણે અમૂલાં તેમ લૂછે તે સમી;
નિજ અંક સુવારી, કરી છાની, ચુમે મમ ગાલને,
વાત્સલ્યભર માતા કદિ રડવા ન દે નિજ બાળને.

પાછી હું તો આદિત્ય દાદા દેખતાં દોડી ચડું,
દાઢીતણા લાંબા સુનેરી વાળને વળગી પડું;
તેડી, ચુમી, મુજને ચડાવે મરુતઘોડા પર વળી,
મૂકું લગામ છુટી વિશાળા વ્યોમવાડે નીકળી.

ત્યાં વ્યોમમાં ચોમેર ઘૂમું શ્યામ ઝી સાડી ધરી,
ઘોડો કુદાવંતાં પડે સહુ તારલા ટપકી ખરી;

મસ્તાન ઘોડો મરુત મારો હાથ મારે નવ રહે,
ખુંખારતો હુંકારતો ઉછળી અહીં તહીં આથડે.

છૂટયે લગામ મરુત નાસે, આફળે ગિરિશ્રૃંગમાં,
ઉન્મુખ પાષાણે પડી પડી રુદન હું કરૂં રાનમાં;
માતા મને લઇ ઘેર તેડે સલિલ મારગ દોરતી,
મૂકી સરોવર ચોકમાં આપી રમકડાં ને જતી.

ચાતુક ટગાવું, ત્યાં નચાવું મોરલા, મુજ રમકડાં,
મલાવું ભૃંગો ને મરાલો, કિલકિલાવું પંખિડાં;
ઓઢું ગુલાબી ઓઢણી, કદિ ધવલ વસનો પણ ધરૂં,
સાંજે સુનેરી શાલ તારાજડિત પણ ધારણ કરૂં.

ધીમે ધીમે થઇ હૃષ્ટપુષ્ટ વળી ચડું મુજ ઘોડલે,
ને ઇંદ્રચાપ ચડાવું, વિદ્યુત્‌ખડગ રાખું જોડલે;
ત્યાં ધુમ્ર ધુમ્મસ રાક્ષસો આડા ફરે ઘેરીવળી,
હય મરુત બાંધે મંત્રજાળે, માતથી કરી વેગળી.

માડી મને દીઠા વિના મૂંઝાય ને અકળાય છે,
હું પણ બરાડા પાડતી રહું, રાક્ષસો મકલાય છે;
પિતૃવ્ય મારા પુષ્કરાદિકની મદદ માગી મળે,
ગગટાડ તોપો તે વછોડી ધુમ્રની પૂંઠે પળે.

વિદ્યુત્‌તણી મુજ ખડગજોડી ચમચમાવું જંગમાં,
એ ધુમ્ર ધુમ્મસ ધર્મ્યં સર્વે રાક્ષસોનાં અંગમાં,
જયવંત થઇ આવી મળું, મુજ માતના પગમાં પડું,
સાષ્ટાંગ પડતી જોઇને ચુમતી કરી મુખ રાંકડું.

'બાપુ! તને તો રાક્ષસે પજવી'–કહી કહી હેતથી,
હૈયે લઇ લઇ ચાંપતી વાત્સલ્યઘેલી મેદિની;

વળી માતરિશ્વા અશ્વ જોડી ધવલ રથમાં સંચરૂં,
કદિ ધુમ્રના ભૂરા વિમાને ગગનપથમાં પરવરૂં.

કદિ વ્યોમસર પાંખો ગુલાલ પસારતી હું તો તરૂં,
કંઈ શ્વેત, શ્યામ, ગુલાબી ચિત્રવિચિત્ર રૂપો હું ધરૂં;
બેસું ધવલ જલચોકમાં કુંડલ કરી સહચંદ્રિકા,
સેર્યો સ્ફટિકની પોરવું આડી ધરી જલજવનિકા.

ચંદાતણા ઓળી રૂપેરી વાળ સેર્યે સેંથવું,
સેર્યો વધેલી લલિત વલ્લિ કંઠ લટકાવી દઉં;
દાદાતણી દાઢીતણા ઓળી સમારૂં વાળને,
પછી પીરસું પરિમલફળો મરકતતણા ધરી થાળને.

આવાસ ઉન્નતથી નિહાળું માત હસતી મુજ ભણી,
દાદાતણે ખોળે ચડી જોઇ મને રાજી ઘણી;
મરકતધજાઓ મા હલાવી સાનથી સમજાવતી,
નિજ દીર્ઘ ગિરિકરને ઇસારે આવવા લલચાવતી,

મુખ ઢાંકતી ઘુમટાવડે નિજ નીલ સાડીપાલવે,
લજ્જાવતી લલના જ સાસરવાસમાં વડિલો કને;
માડી મને વળી તેડવા કોડે સમારંભો કરે,
બેડી સમારી મેદિની વેદી કૃષિવલ આદરે.

એ પ્રેમના આદર નિહાળી આકળી અધિરી બનું,
પર્જન્યપાંખે વેગથી હું માતને આવી મળું;
ખોળે ધરી, ચુંબન કરી, આંજે અજણ કંઈ ઘેન, ને
પંપાળીને પોઢાડતાં મસ્તી બધી મારી શમે.

કોળિયાકગમન

• વસંતતિલકા •

દારૂણ ગ્રીષ્મ તપતાં ભડકા ઉઠે છે,
આ ઉષ્ણરશ્મિ કિરણો અતિ ઉગ્ર ફેંકે:
આ વાયરો અધિક આતપ તાપ ફૂંકે,
નિશ્વાસ ચેતન અચેતન સર્વ મૂકે.

પ્રાણી, વનસ્પતિ મુંઝાય બફાય ઘામે,
શાન્તિ ચહે, પણ જડે નહિ કોઇ ઠામે;
પક્ષી છુપાય તરુ, છાજલી, છાપરામાં,
ત્યાં યે તપે, વળી ઉડે બળતી હવામાં.

ક્યાં ઉષ્ણ ઝાળ! કુમળી મૃદુ પાંખડી ક્યાં!
જો-પાંખ ખાખ! તફડે! મૃતપંખિડાં હા!
આ જો ભમે, ટળવળે મૃગલાં બિચારાં,
આ ઝાંઝવાં તૃષિતને દમતાં ઠગારાં.

દોડે અહીં તહીં, નિરાશ બને છ ભોળાં,
ને જો પડે, અરર! ક્રૂર બને ઉનાળા!
શીળી ક્યહાં લહરીઓ શીતકાળ કેરી?
નાસે ખરે મૃદુલ તો, જહીં ઉગ્ર વૈરી;

હા ! ત્યાં રમો છ ! દરિયો ઘુઘવો છ ધૂપી !
હા ! ઠીક, સ્નિગ્ધ રસ શીતલતાની મૈત્રીઃ
હું યે રસિક રમવા તમસાથ આવું,
હું યે શિળી રસિલી મૈત્રી-મઝા મચાવું.

૧૯ : એપ્રિલ : ૧૯૦૩

તળાજાની ટેકરીમાં પ્રભાત

• હરિગીત •

ગિરિ વૃદ્ધ નદપર્યંક પાસે શ્યામ ઓઢી શાલને,
પંપાળતો બેઠો પ્રભાતીના સુરેશમ વાળને;
પોઢી પ્રભાત તરુણ નિરખું નદબિછાને નીંદમાં.
ઉપકંઠતરુ પર્યંક માથે છત્ર ધરી ઊભાં ખડાં.

કંઈ ઘોર નીંદર નાસિકાથી નાદ કરતી સાંભળું,
સંગીત જળખખળાટ સરખું દિવ્ય જાણે જામતું;
એ ગાન કેરૂં તાન વધતાં પંખિડાં જાગી જતાં,
સહિયર પ્રભાતીને મીઠા કંઇ સાદ કરવા લાગતાં.

ઊઠી પ્રભાતી આંખ ચોળી, અદ્રિઅંકે ગઇ ચડી,
ગહ્વર તણી સોડે લપાઇ શાલ ભીતર શામળી;
પવને સમાર્યું આંગણું, પર્યંક ખંખેર્યો વળી,
બાલાર્ક રંગોળી દડાવી રંગ પૂરે જાળવી.

મરકતતણાં ચામર મનોહર મંદ લ્હેર હલાવતી,
ફૂલડાં સમા હીરા ધવલ ને લાલ પડતા ત્યાં ખરી;
ગિરિએ ગૃહસ્થી ધર્મથી સત્કાર કીધો સ્નેહથી,
આતિથ્ય સેવા એ બજાવા લાગતો કંઇ હેતથી.

દીધો ઉતારો ભવ્ય એભલ-ગહ્વરે એકાન્ત ને,
પરિચારિકા સોંપી પ્રભાતી સુશ્રુષા કરવા મને;

પરિચારિકા પરિચય થતાં બની બહેન મારી લાડકી,
તે ખેલતી ગહ્‌વર અનેકે ખેલ-સંતાકૂકડી.

નરસિંહ મહેતાની નિશાળે બેઉ સંઘાતે ગયાં,
કંઈ પાઠ ભક્તિભાવના ને જ્ઞાનઘાટ તણા ભણ્યાં;
અભ્યાસથી ઊઠી પ્રભાતી, સાથ હું ઊભો થયો,
છોડાવી કરથી કર પ્રભાતી દોડતી ચાલી અધો.

એ નાસતી છુપતી પ્રભાતી શોધતો હું તો ફરૂં,
અકેક ગૃહગુફા સહીં પગલે પ્રભાતીને પળું;
એ રમ્ય ક્રીડનમાં અકારણ લાલ મુખ રીસે કરી,
ચાલી પ્રભાતી ગઈ જ તરછોડી મને કંઈ કારમી!

ગિરિરાજ કાળી શાલ કાઢી તેજજલમાં ન્હાઈને,
કાન્તિ કનકમય ધરી ધ્યાને શાન્ત સ્વસ્થ જણાય છે;
ધ્યાનસ્થ અદ્રિરાજને પ્રણમી પ્રદક્ષિણ મેં કરી,
લીધી વિદાય, પ્રભાત બદપિ નવ વળાવા નીસરી.

૧૯૦૫

અમારો આવાસ

• ગઝલ •

જહાં મેદાન આનંદે પડ્યું વિસ્તીર્ણ બેપરવા,
કુરંગો જ્યાં રમે કૂદે, તહાં આવાસ મારો છે.

પહાડો જ્યાં ઝઝૂમે છે, ઉંચાઇ વ્યોમ ચૂમે છે,
જહાં ભવ્યત્વ ઘૂમે છે, તહાં આવાસ મારો છે.

જહાં કલ્લોલ મીઠો છે, જહાં આનંદ દીઠો છે,
જહાં હૈયાં રહે ખુલ્લાં, તહાં આવાસ મારો છે.

જહાં મીઠાં ઝરે ઝરણાં, પ્રીતિ પાઠો પઢે પરણાં,
અનાહત નાદ જ્યાં નમણા, તહાં આવાસ મારો છે.

જહાં ગેબી ફરે ગોર્ળા, વિભુ વૈરાટ જ્યાં પહોળા,
પ્રભુ જ્યાં પાથરે ખોળા, તહાં આવાસ મારો છે.

જહાં બાળો ભમે ભોળાં, પ્રભુ ગોવાળનાં ટોળાં,
હૃદય ઝૂલા જહાં ઝૂલ્યા, તહાં આવાસ મારો છે.

મળે જ્યાં ઓલિયાટોળી, ખલકની ખાક જ્યાં ચોળી,
બધી દુનિયાં જહાં ભોળી, તહાં આવાસ મારો છે.

જહાં સંસાર છે સૂતો, અલખનાં જાગતાં ભૂતો,
અભેદાનંદ જ્યાં સૂતો, તહાં આવાસ મારો છે.

૮ : ૨ : ૧૯૧૦

દિલદાર—દર્શન

• મિશ્રશાલિની •

બેઠો ઠંડા કુંજમાં એકદા હું,
વાતો મીઠો મંદ ગંભીર વાયુ;
પાસે ઊંચા પ્હાડમાંથી વહેતાં,
તરલ ઝરણાં નૃત્યના તાલ દેતાં.

ઊર્મિમાલા લોટતાં શ્વેત ફીણો,
પૂરી દેતાં પ્હાડની સર્વ ખીણો;
ઢાળે ઢાળે એ ધસંતાં ધસંતાં,
ખડક ખડકે આવી આવી ઘસાતાં.

નાના મોટા સ્રોતનો સંગ જામે,
કાસારે સૌ શાંત થાતા વિરામે;
સામે કાંઠે વક્ર જાડો ઝરો થૈ,
વળી કંઇ છૂપી નીકળે-એમ વ્હેતો કૈં.

ત્યાં ઝાડીમાં પ્રૌઢ વૃક્ષો ઝઝૂમે,
વલ્લિકાઓ ભેટતી સ્નિગ્ધ ચૂમે;
પુષ્પો ખીલ્યાં રંગબેરંગ રૂડાં,
મુજ નયન તો દેખતાં ને ફસાણાં!

વૃક્ષો માથે પક્ષીના ભિન્ન ભિન્ન,
મીઠા ઘેરા નાદ સૂણી હું લીન;

સાથે શાખા સૌ નમી નૃત્ય માંડે,
પર્ણ-નયનો પ્રેમ પૂરે કટાક્ષે.

વાયુ વીંધીને ઘટા આવતો ત્યાં,
કેવું મીઠું ગાન તો જામતું ત્યાં;
ત્યારે પર્ણો નાચતાં સાથ તેની,
અરસપરસે રાચતાં બાથ ભીડી.

ભૃંગો ત્યાં ગુંજારતા કૈં ગભીરૂં,
ચૂમી પુષ્પોનું અમી કૈં મધુરૂં;
હંસો આવી રંગમાં નાચતાં ને,
મૃદુલ કમળો સંગમાં શંસતાં તે.

વારિ ગાતું ખૂબ ગંભીર નાદે,
રૂડાં મત્સ્યો નાચતાં નીર માંહે;
સૃષ્ટિ કેરૂં ગાન સૂણી અનેરૂં,
હરખી હરણાં નાચતા શું મધુરૂં!

સર્વે સૃષ્ટિ ગાન ને નૃત્યવાળી,
આંહીં દેખું મોહકારી રૂપાળી!
લીલા નૈસર્ગી મચેલી બધામાં,
નિરખી નિરખી મગ્ન થાઉં મજામાં.

એવામાં મેં દૂર દૃષ્ટિ વધારી,
નીહાળું કે—અપ્સરાઓ પધારી;
ત્યારે તો એ દિવ્ય ઉદ્યાન માન્યું,
વનપરિતણું નૃત્યનું સ્થાન જાણ્યું.

સૃષ્ટિ ગાતી નાચતી – સર્વ તેનો
જાણ્યો હેતુઃ–સંગ તે અપ્સરાનો;
મારા ચે ચિત્તાર્ણવે ગાન ચાલ્યું,
તર્ક વીચિએ નાચવા ખૂબ માંડયું :

'પીજા પ્યાલો પ્રેમ–પીયૂષ કેરો,
શાન્તિ–નીશો આવશે હા ઘણેરો;
થાશે નિદ્રા દિવ્ય સુખોની તારે,
લહર પરમાનંદ કેરી વધારે!'

જામે ત્યાં તો નૃત્ય સંગીત સાથે,
થાતા દેખું હાવભાવો છટાએ;
નાચી લેતાં કૂદડી ગોળ કોડે,
મૃદુ અવયવો રમ્યતાથી મરોડે.

બેઠો છું જે કુંજ તે તખ્ત જાણું,
વૃક્ષો ડાળો ચામરો એમ માનું;
સર્વે વસ્તુ ઇન્દ્રઆગાર જેવી,
વિમલ જલ તે કાચની ફર્સબંદી.

વૃક્ષો વેલો દેવ દેવાંગનાઓ,
પક્ષી પ્રાણી કૈક કૈં દિવ્ય દેહો;
લીલી ભૂમિ તે રૂપાળું બિછાનું,
ગગનતલને શોભતું છત્ર માનું.

ધીમે ધીમે અપ્સરાઓ પધારી,
લીલા બિછાના પરે નૃત્ય જારી;

મીઠું મીઠું કુંમળું ગાન ગાતી,
નર્તન તથા ગાનની ઝૂક જામી.

સૌ દેવીમાં એક મૂર્તિ મધૂરી,
વિધાતાએ ચાતુરી વાપરેલી;
કુંજે હુંને નીરખી ગુપ્ત તાકી,
નયન કર્ણોને ગતિ એક આપી.

ડાબે હાથે ઝાલી કાળી લટોને
ઊડે છે જે આંખ આડી કપોલે;
તાકી તે અર્ધાંગ રૂડું નમાવી,
ચિબુક પકડી હાથની તર્જનીથી.

નેણે નેણે સ્વાગતોચ્ચાર કીધો,
જીહ્વાએ તો જાડયનો જામ પીધો;
કૈં કૈં આડું ઘેરતું તો ગતિને,
તદપિ ઉરની પ્રેરણા તો મતિને.

ત્યાં તે મૂર્તિ સર્વ સાથે સિધાવી,
જાણું:-હૈયું હોય લેતું વિદાઈ,
સૌ તે જતાં જ્યાં રૂડો આમ્ર શીત,
ગતિ લચકતી જોઉં જોઉં ચકીત!

આંબાનાં સૌ પર્ણ વાયુથી કમ્પે,
પંખો નાખે તારુણીને તરુ ચે;
સર્વે શાખા સ્વાગતા કહે નમીને,
મમ હૃદયની તંત્રી એ ભાવ ઝીલે

સર્વે પેલા આમ્ર નીચે વિરાજી,
રૂપાળું શું અર્ધવર્તુલ પૂરી;
વસ્ત્રો જાણે સપ્તરંગી કલાપ,
ચુતતરુઘટામેઘમાં ઇન્દ્રચાપ !

બેઠી ત્યાં તો નૃત્યખેદે થયેલાં,
મુખારવિન્દે સ્વેદબિન્દુ રહેલાં;
વાયુ ગ્લાનિ ટાળતો તે સુકાવે,
મધુર મુરતીની દયા સ્હેજ આવે.

થોડી વારે થઈ ઉભી સર્વ સાથે,
શું તે મારી શાન્તિને ટાળવાને ?
ચિત્તે મૂક્યા કૈં અજાણ્યા નિસાસા,
અગમ ગતિ મેં ભોગવી એટલામાં.

મૂકી ચાલી તે સખીસ્કંધ હાથ,
હૈયા કેરા સૌ જતા ભાવ સાથ;
હું સામે અંગુલી ને દૃષ્ટિપાત,
સહિયરતણા કર્ણમાં ગુપ્ત વાત.

ધીરે ધીરે દૂર જાતી નિહાળી,
ઝાંખી ઝાંખી તો ય મેં દૂર ભાળી;
દૃષ્ટિ દોરી હું રહ્યો દીન તાકી,
અહહ ! થઇ ગઈ અદશ્ય હા ! ! !

મૂર્છામાં હું પડયો ત્યાં તો, ભાન સર્વ ઉડી ગયું,
ઇન્દ્રિયો શૂન્ય થઇ સર્વે, ગાત્ર બ્હેરૂં બની ગયું.

હરિણબાલ

• હરિણી છંદ •

કૂદ કૂદ સખા! સ્વેચ્છાએ તું અરે મૃગ બાલુડા!
રમ રમ ભલા! નિશ્ચિંતે તું ગમે મન કાલુડા!
જબ લગી તને ભીતિ કેરૂં થયું નથી ભાન કૈં,
તબ લગી જ તું એવી લે ને પછી ન રમાય કૈં.

મંદાક્રાન્તા]

ધીમે ધીમે ભયતણું તને ભાન થાશે પછી તો,
મેલી સર્વે રમતગમતો નાચવાનું પછી તો;
માતા હુંને સઉ ભય થકી પાળશે એમ જાણી,
છૂપાવાનું નિજ-જનનીના અંકમાં આંખ મીંચી.

એવું તો યે સમજ તું સખા સારી એ તો અવસ્થા,
જેનાથી યે અનુભવું અહીં દુર્દશા ને નિરાશા;
એવા તો આ વનમહીં ભમે લુબ્ધકો વ્યાધ કેવા,
ગાઇ રૂડું મધુર રસિલું ભોળવી જીવ લેતા!

અનુષ્ટુપ]

ત્યાં શકે કોઇ ના રહી મોહમાંહી ફસ્યા પછી,
સાચવી સાચવી રહેવું વિશ્વમાંહીં વસ્યા પછી.

હરિણીવૃત્ત]

નહિ નહિ ગમે સ્વેચ્છાચારી તને કંઇ બંધન,
નહિ નહિ ગમે ચિન્તા કાંઇ તને પ્રિય બાંધવ;
ઝળક ઝળકે તારી આંખે અદોષ તણી દ્યુતિ,
ખળક ખળકે ભીતિવારિ, ગમે ક્યમ એ ગતિ?

અનુષ્ટુપ]

એ અવસ્થા ગમે શાની ચિન્તા ને દુઃખથી ભરી?
હાય શે ભોગવું એવી? ક્લેષ પામું સ્મરી સ્મરી.

વસંતતિલકા]

લે હું ય આવું વિસરી ભય દુઃખ ચિન્તા.
જે જિંદગીપથ વિષે મુજને નડેલાં,
તું સાથ નિત્ય રમવા, સહ નિત્ય રહેવા,
આનંદમાં રમતમાં સુખ શાન્તિ લેવા.

હા મેં ય બાલપણમાં સ્થિતિ ભોગવી એ
નિશ્ચિંત ને રમતગમ્મત શાન્તિ માંહે.
લે ચાલ ત્યાર જઇએ રહીએ હવે ત્યાં,
જ્યાં સૃષ્ટિ બાલ તદનંતર ના સ્થિતિ જ્યાં.

૧૧ : મે : ૧૮૯૬

બાલા – પરીને !

• ઉપજાતિ •

અહો ! મધુરી મૃદુ બાલકી ! તું,
અહો શીળી સ્નિગ્ધ લતા નકી તું;
તું અપ્સરા દિવ્ય લઘુ રૂપાળી,
તું ચેતના મૂર્તિમતી રસાળી.

તારા ગુલાબી કરપલ્લવે તું,
સંસારઘાના વ્રણ રૂઝવે તું;
હા ! કુંકુમા પાદ શીળા નચાવી
ઉરે કટુતા ઉરની પચાવી.

નચાવ બાલે ! મૃદુપાદ તારા,
મચાવ હૈયે મૃદુતા અમારા;
હસી હસી ફેરવ અંગ અંગે,
અમીભર્યા લીમ્બકડો ઉમંગે.

ચમેલી શી સ્નિગ્ધ કળી સુંવાળી !
અમી ઝરે નેન મીઠું રૂપાળી !
સુગંધ સંચાર મહીં તું મારે,
સુધા મધુ તું ભવસિન્ધુ ખારે

લલાટ ઝુલ્ફાં ઝુલતાં નિહાળું,
દેવી હિંચોળે ચડી સ્વર્ગ ભાળું;

તારૂં મીઠું હાસ્ય જ નાદબ્રહ્મ,
અવ્યક્ત વાણી પણ શબ્દબ્રહ્મ.

શું ઇશ્વરી શક્તિ? શું કે પરી તું ?
કે દિવ્ય માધુર્યનું તત્ત્વ છે શું ?
હશે! ગમે તે તું ભલે ભલે હો !
મારૂં મધુ, ચેતન, દિવ્ય તું છો !

૩૧ : મે : ૧૯૦૬, મીઠી વીરડી

માતા – મરણ

• રાગ દેશ •

વ્હાલી પ્રેમી માત ગઈ હા ! લાડ લડાવતી રે. ટેક૦
મધુર મનોહર કોમળ ગીતે
જગાડતી નીંદરથી પ્રીતે,
હું બાળકને નિત્યે હસી રમાડતી રે. વ્હાલી.
કર પલ્લવ તેડી સુખ પામે,
મધુર દૃગે નિરખી રહે સામે,
ચૂમી લઈ લઈ આનંદે મુખ મલકાવતી રે. વ્હાલી.
લઈ અંકે પય-અમૃત પાતી,
પય પીતો દેખી હરખાતી,
હેત થકી લઈ છાતી સાથે ચાંપતી રે. વ્હાલી.
રૂડાં રમકડાં નાજુક આપી,
સાચવીને બેસારી જાતી
ઘરકામે, પણ મન તો મુજમાં રાખતી રે. વ્હાલી.
રડું તો કાજ તજીને ધાતી,
આકુલવ્યાકુલ મનમાં થાતી,
ખમા ખમા કહી રડતો છાનો રાખતી રે. વ્હાલી.
મનહર ગીતોને લલકારી,
પારણીએ હીંચોળે માડી,
હું નિદ્રાધીન નિરખી નયણાં ઠારતી રે. વ્હાલી.

૧૨ : સપ્ટેમ્બર : ૧૮૯૭

સંતત સ્મરણ

• વસંતતિલકા •

રાત્રિ ગઇ, દિન જતા પણ એક એક.
વર્ષો જશે વહી અગાધ અનંતતામાં;
વ્હાલી! વહી ગઇ તું એહ અગમ્ય માર્ગે,
તારી સ્મૃતિ પણ નિરંતર છેક તાજી.

એ પ્રૌઢ ભાવભર આકૃતિ સાંભરે છે,
હૈયે વિરાટહૃદયા! છવિ આ તરે છે;
નેણે નિરંતર તું દર્શનની ખુમારી,
તારા અનાહત સદા ભણકાર કર્ણે.

પ્રેમાળ નેત્ર તણી અમૃત મિષ્ટ ધારા,
વાણીતણા મૃદુલ વર્ષણના ફુવારા;
ઉલ્લાસતા હૃદયસાગરના ઉછાળા,
ભાવો બધા તવ સખી! મધુરા રસાળા.

શાણી, સુશીલ, ગૃહિણી, ગૃહમંત્રિણી તું,
રાણી રસાળ મમ આતમતંત્રની તું;
જીવીત આશ, દિલની અધિદેવતા તું,
વિશ્રામ તું હૃદયની, મમ સર્વ તે તું.

તું હા ગઇ! ગૃહ લુંટાઇ ગયું જ મારૂં,
તું હા! જતાં જ રસ આતમનો સુકાણો;

જીવીત જીર્ણ, દિલદાહ સખી મુકાણો,
સર્વસ્વ નષ્ટ નમણી હૃદયા ! જતાં તું.

પત્નીત્વ નષ્ટ પૃથિવીપડમાં મને છે,
માતૃત્વ નષ્ટ મમ બાલકને મહીમાં;
તું આરઝી રસિલી સ્વર્ગ સિધાવતાં તો,
સંસાર શૂન્ય સઘળો રસહીન ભાસે.

તારો અખંડ સુહવાસ સુધા સમાન,
હૈયે અભેદ રસ શીતલ સીંચતો કે:
તારા દિલેદિલ ગુંથેલ હું અંગઅંગે,
ને અર્ધનાર નટ ઇશ્વર તુજ સંગે !

તે આ હવે અવનિમાં વિષપાન ઘોળું,
ને આ હવે તરફડું બળતી ચિતામાં;
હા ! એકલો રડવડું રણમાં વિના તું,
તારા વિના નવ ગમે સહચાર બીજો.

બંને ય બાળક હતાં પ્રણયે તથાપિ,
સ્નેહે સુબદ્ધ સલુણી ! ઉર સાંકળેલાં;
દૃષ્ટિ થકી દૂર જરા પણ ના ખમાતું,
તે સાંભરે સમય તો તજી કેમ જા તું ?

ત્રિસપ્ત વત્સર વહ્યાં પલ એક એમાં,
કંઇ ભોગ રોગ મહીં, કંઇક વિયોગયોગે;
તે સર્વ કાલ તું સખી ! મમ ધ્યેયવ્યકિત.
એ સ્વપ્ન, એ સુખસમાધિ ગઇ વછૂટી !

અભ્યાસજીવન તું સાથ રહી ગુજાર્યું,
ઉલ્લાસથી ઉર સુવાસિત નિત્ય મારૂં;
તું શારદા સહ વિશારદ બુદ્ધિવાળી,
શાળાતણું સફળ જીવન ભાગ્યશાળી.

વિદ્યા હવે વિમુખ વ્હાલી વિદાય થાતાં,
વાણીવિનોદ તણી વાત કશી તું જાતાં ?
સાહિત્યસાર સહુ શુષ્ક અસાર ભાસે,
નિષ્ઠુર ઉર દિલદાર ! દિદારપ્યાસે.

તીર્થાટનો સખી ! તું સાથ અનેક કીધાં,
અદ્વૈત ભાવ સહ તીર્થપીયૂષ પીધાં;
દેહે દ્વિધા, પણ પુનિત બન્યાં અભેદે,
એ ભાવ, એ અનુભવો સખી ! સાંભરે છે ?

હા ! સાંભરે સખી ! કશાં વચનો વદેલાં
દેખી સમુદ્ર સહ સંગમતી ત્રિવેણી ?
તે તો હજી સહવહે, સહવીહરે છે,
વ્હાલી ! વહી ગઇ તજી ક્યમ તું અકેલી ?

સંગે રહી પ્રણયરંગ સદા ચડાવ્યો,
ને વિપ્રયોગ સમયે ઉલટો વધાર્યો;
તે સર્વકાલ સમ સન્નિધિભાવ તારો,
આ દીર્ઘ તો વિરહ છે સહવો અકારો.

તું સંગ રંગ, સુખ, મોજ, ઉજાસ, શાંતિ,
એ સ્વર્ગ સત્ત્વ સહુ નષ્ટ જતાં તું વ્હાલી !

ઉલ્લાસ સૃષ્ટિ પ્રલયે રસળે હવે તો,
હા ! શૂન્ય આ વિરહ અંધ અનંતતાનો !

ઊભી દરેક પલ સંતત તું સ્મૃતિમાં,
નિદ્રામહીં, સખી ! અનિદ્ર વળી સ્થિતિમાં;
તારી રહી સ્મૃતિ છવાઇ દરેક ચર્યા,
સાયુજ્ય ભાવ તવ ના વિસરે વિસર્યા !

એ યોગભ્રષ્ટ થઇને ભવમાં ભુલેલો,
આ હું હવે ભ્રમણમાં ભટકું અકેલો;
ઉદ્ધારરાહ સખી ! આ ઉર તો ચહે છે,
તું વાટ સ્વર્ગસદને મુજ માટ જોજે.

પુનર્મેળાપ*

• વસંતતિલકા •

' હે નાથ ! કાં નવ ધરો મુજ વાત કાને ?
હું રંકને પરહરો વણ વાંક શાને ?
ના મેં જરાય દિલ આપતણું દુભાવ્યું.
ને વેદવાક્ય ગણી વેણુ સદા વધાવ્યું.

કોના કંઇ કથનથી ક્યમ કંથ ! કોપો ?
ઉદ્વાહધર્મ વિસરી પતિધર્મ લોપો;
પાણિ ગ્રહ્યો, ફરજ પાળવી પોષવાની,
સોંપી ચુકી હૃદય હું, ન હવે જવાની. '

' જાણું જરૂર નવ વાંક કશો ય તારો,
છે કર્મદોષ મુજ જન્મથકી જ મારો;
માતાપિતા તણું નથી સુખ મેં દીઠેલું,
બાલત્વથી જ પરતંત્રપણું લખેલું !

બ્હેની અને જનની તુલ્ય વડીલ ફૈબા,
ઇચ્છા વડીલ તણી તો અનુલંઘનીયા;
હા ! પૂર્વ વૈર તુજશું નિરમ્યું હશે કૈં
થાતાં લગી અદીઠ તું નહિ જંપશે કૈં !

* મારા એક પિછાણવાળા ભાઇના સંબંધમાં બનેલી વાસ્તવિક હકિકત

તારે મિષે વડીલ નિત્ય મને સતાવે,
ને નિત્ય ક્લેષ મુજને મનમાં ક્રાવે,
થાક્યો હવે સુણીસુણી કટુ વેણુવાણી
થા તું વિદાય મુજ દુઃખની દાઝ જાણી.'

'હું બાળકી ગરીબનું દિલ બાળનારાં,
હા! પાપનાં ફળ જ ભોગવશે નઠારાં;
બા, બાપુ હોત યદિ જૂલમ હોત શાનો?
વાત્સલ્યલ્હાણ તણી આશ હવે શી માનું?

ફૈબા તથા ભગિની હાશ રહો સુખેથી,
ના વાંક કાંઇ વહુના ગણવા હવેથી;
સ્વામી! સદાય મુજને વિસરી રહેજો,
જાઉં જમીન કહિં સંઘરશે મને જો.

હું આપનાં વડીલની મરજી ઉઠાવી,
આ જાઉં ક્લેષ ઘરનો સઘળો શમાવી;
પાનાં પડ્યાં વિષમ જ્યાં પરતંત્રતાનાં,
છે દોહ્યલાં હૃદયમાં સહવાં સદાનાં.'

'છે જ્યાં લગી વય હજી લઘુ આપણી ને
છે જ્યાં લગી પરવશી વળગી નસીબે;
પ્રારબ્ધ ભોગવણુ થાય કદી ન છૂટાં'
એ શબ્દ સાથ રડતાં પડતાં વિખૂટાં,

રાત્રિ ગઇ, દિન ગયા પણ એક એક,
ને દંપતી પડી ગયાં વિખૂટાં જ છેક;

ઇચ્છા વડીલ તણીને વશ થઇ રહેતો,
બાળો સદા પતિ પરાધીનતા સહેતો.

વીત્યાં બહિષ્કરણને દશબાર વર્ષ.
કીધો વિવાહ ફરી ભ્રાતૃજનો સહર્ષ;
આણી બીજી નવવધૂ મનભાનતી ને,
ફૈબા તથા ભગિની મગ્ન થયાં અતીશે.

જાણ્યું હવે વરવધૂ વશ તો રહેશે,
આજ્ઞા સદા નવવધૂ ઝડપી વહેશે;
ધાર્યું હવે ઉતરશે સહુ પાર જાણી,
ફૈબા ફુલાય મન જેમ કરી કમાણી

વર્ષો જતાં યુવક તો પગભેર થૈ ને,
જુદો થયો તુરત ઉદ્યમ કૈં ગ્રહીને;
સંસારમાં નવવધૂ સહ તો ઝુકાવ્યું,
ને એક બાળ પણ પ્રાપ્ત થયું મજાનું.

જૂની વધૂ સ્મૃતિપથે પણ ક્યાંથી આવે ?
છે દૂર જે નજરથી ઉર શે વસે તે ?
પૂર્વસ્મૃતિ સમય સર્વ ભુંસાડી દેતો,
વીતી રહ્યો ત્યજિત સાથ વિયોગ સ્હેતો.

ક્યાં એ ગઈ ? વિરહવાસ કહીં વસી તે ?
દે કોણ આશ્રય અનાથ બની સખીને ?
સર્વે તિરસ્કૃત થકી ખસી દૂર ભાગે,
ત્યાગેલને શરમ સંઘરતાં જ લાગે.

જાણ્યું જહાં પતિવિવાહ થયો ફરીને,
તો યે ન લેશ અસુયા દિલમાં ધરીને,
તેણે લખ્યું પ્રણયથી નિજનાથ માથે,
માર્મિક પત્ર અભિનંદનવાક્ય સાથે:

‘ હે નાથ! આપ સુખવાસ સપત્ની સાથ
જાણી સુખી અધિક છું હું વિયોગવાસ;
હું દીનને કદિ કદિ સ્મરતા રહેજો,
સેવાતણી કદિક લ્હાણ મને ય દેજો.

ફૈબાતણાં ફગર ફાગ અને ફટાણાં,
ને વજ્રશાં નણદીબેણ કટુ કટાણાં;
એ સૌ સહી સહી સહિષ્ણુ બની ઘણેરી,
તેથી સુખે સહીશ સોડ સપત્ની કેરી.’

છે દીર્ઘકાળ થકી જ્યાં વિખૂટાં પડેલાં,
ને સ્નેહસાર પણ શુષ્ક સહુ થયેલા;
સંસાર સર્વ પણ જ્યાં પલટી ગયો છે,
પ્રત્યુત્તરે ય પણ પ્રત્યય ના રહ્યો છે.

તીર્થાટને નિકળતાં સહસા નિહાળી,
ભકિતમતી, પ્રભુપરાયણ વૃત્તિવાળી;
છે નર્મદાતટ વસી સખી નમ્રભાવા,
સાધ્વી રૂડી બની રહી સુશિલ સ્વભાવા.

ત્યકતા સખી રહી વસી અહીં તીર્થઠામે,
ત્યાગી વિરાગી નરનારી જહીં વિરામે;

ચાણોદ જ્યાં તટ કરાડ રહ્યું ઝઝૂમી,
છે નર્મદા દુખિત કેરી નિવાસભૂમિ.

શાન્તિપ્રદા, શરણદા જલ નર્મદાનાં,
સ્નેહાર્દ્ર ઊર્મિ ઉરઆગ શમાવનારાં;
ચાંપી હિસે યુવતીને બથમાં ભિંજાવે,
ઉદ્દામ આર્દ્ર દિલ કેમ દયા ન આવે?

જ્યાં નર્મદા પતિવૃત્તા સતી પંડ ભાસે,
સાક્ષાત જ્યાં અનસુયા સતીએ નિવાસે;
તે તીર્થવાસ મહીં કલ્મષ હોય શાનું?
ને કર્મદોષ પણ ભસ્મ જ સર્વ માનું.

શાન્તિમહીં ભજનમાં સુનિમગ્ન થૈને,
વેળા પડી વિષમ નિર્ગમતી સહીને
શું ત્યાગ ને વિરહ નિર્મિત નિત્ય માટે?
નોંધ્યો નિવાસ નસીબે કદિ તીર્થઘાટે?

શી યોજના પ્રભુતણી? ન કંઇ કળાય,
શું તીર્થવાસ મરણાન્ત લખ્યો જણાય?
શું સાધુવેશ કદિ ઊતરશે શરીરે?
ને શું સુવાસણ રૂપે વસશે ફરીને?

મૃત્યુ અચાનક સપત્ની તણું સુણાય,
સૌભાગ્ય શું ઉઘડતું સરજ્યું જણાય?
ત્યાં તો યુવાન અતિ આગ્રહથી લખીને
સંભાળવા વિનવતો ઘરને સખીને.

ઇચ્છા પ્રપૂર્ણ, પણ આશ ન લેશ લાગે
કે પૂર્વપત્નીહૃદયે પ્રણયાગ્નિ જાગે;
બેઠો નિરાશ થઇ છેક યુવાન થાકી,
સ્ત્રીઉરભાવ પુરુષે પરખાય ક્યાંથી?

ના રીસ લેશ, અસુયા ન જરાય ત્યાં છે,
સૌહાર્દ, માર્દવ, દયાર્દ્ર સ્વભાવ જ્યાં છે;
તે શું કરે હઠ? નકાર કરે કદાપિ?
આજ્ઞા ગણી ઉર નિમંત્રણપત્ર ચાંપી
આવી અચાનક ઉભી હૃદયેશ સામી;
પૂછ્યું સલજ્જ બની: 'કુશળ આપ સ્વામી!'
ને નાથના ચરણમાં નિજ શીર નામી,
વીતી દશા, વિરહ દુઃખ બધાં ય વામી.

ઊભો યુવાન ઘડી સ્તબ્ધ, વળી વિચારે-
આ ઇંદ્રજાળ! અથવા કદિ સ્વપ્ન ધારે;
કિંતુ વદ્યો નજરમેળ થતાં જ વારઃ
'તું દેવિ! હાશ, ઉપકાર કર્યો અપાર!'

વિક્ષેપ, ત્યાગ, વળી સર્વ વિભિન્ન ભાવો,
ને દીર્ઘ એ વિરહ ક્યાં પલમાં સિધાવ્યો?
આશ્લેષપાશવશ તુર્ત બન્યાં અભિન્ન,
ને મિષ્ટ મૂક નટનારસ્વરૂપ લીન.

સંગે હવે યુવક ને યુવતી વસે છે,
સંસારના, પ્રણયના સુખમાં હસે છે;
એ દંપતી ગત વિયોગ ભુલી ગયાં છે,
સુસ્નેહ ગાંઠ ઉર કેરી ગુંથી રહ્યાં છે.

શિષ્યને

• શિખરિણી •

તજું લાંબો ગાઢો પરિચય-સુસંબંધ અથવા,
તજું પાઠો દેવા મુખપઠનથી આજથી નવા;
પરંતુ આ હૈયું પરિચય તજી કેમ શકશે ?
હળેલા હૈયાના કયમ કરી ઉછાળા અટકશે ?

અહીં રહેશે ચિત્તે તવ સ્મરણચિત્રો રસભીનાં;
અહીં રહેશે નિત્યે હૃદયગત ઊર્મિ ઉછળતાં;
તહાં તારે વ્હાલા! હૃદયગત ભાવો ઉછળજો,
સ્મૃતિ ઝાંખી ઝાંખી પણ શુભ પ્રીતિની રસળજો.

તહારે બાલત્વે અધિક વયમાં બાલ હું બન્યો,
તહારે શૈશવ્યે શિશુહૃદય ધારી બહુ રમ્યો;
હવે તે તો વીત્યા દિવસ, ધુંસરી મોટપણની
હવે ધારી સ્કંધે ફરજ કરવા આ જગતની.

પડ્યા સંસારે ત્યાં પડવું વિખૂટું એ જ ક્રમ છે,
પડ્યા સંસારે ત્યાં તજવું સહુ બાલત્વસુખ જે;
તજી તેવી રીતે ફરજ શિશુ ને શિક્ષક તણી,
સજી મૈત્રી પાછી, સખત ગુંથશું ગાંઠ મનની.

નમસ્કારો છેલ્લા ગતજીવનનાં દિવ્ય સુખને,
નમસ્કારો છેલ્લા શિશુ હૃદયના વત્સલ તને;

વધાવું તો યે હું મુજ હૃદયનો મિત્ર ગણીને,
દઉં આ હૈયામાં સુહૃદતણું સુસ્થાન તુજને.

રહેજે સંભાળી ફરજમહીં તું અધ્યયનની,
રહેજે સંભાળી જીવનમહીં તું સુદઢ બની;
રહેજે તું સુખી બહુ બહુ સદા સુહૃદ ભલા!
રહેજે આનંદે વિજય! ભરતો ભવ્ય પગલાં!

૨૦ : માર્ચ : ૧૯૦૩

અચાનક મહિમા

• હરિગીત •

શું શાન્તિ શાન્તિ સહુ શરીરે રેલતા ઊર્મિ અહીં
આ અનિલલહરી સાથ રમતા આવતા નર્તન મહીં !
મૃદુ ગાન આ તો ! મધુર રસીલું ગાજતું કંઇ કંઇ રવે !
અયિ ! આ અચાનક કોણ બોલ્યું ? કર્ણમાં કંઇ કંઇ દ્રવે !

રોમાંકુરો પ્રસ્ફુટિત સહસા, સ્વેદ સીકરો જામતા,
શીતલ સુગંધ શરીર અવયવ હૃદય સાથે કંપતા,
મસ્તિષ્ક ઘૂમે કેફમાં કંઇ શિથિલ ગાત્ર પડી ગયું,
અયિ ! આ અચાનક કોણ ભેટયું ? સ્પર્શસુખ આ અવનવું !

ઝબકી અરે શું વીજ ? અથવા ચંદ્રિકા અવનિ ઢળી !
ઝબકી કદાચ મણિકટોરી અમૃતા – સુરખીભરી !
ઝબકી વળી શું નેણ ખંજરની પ્રભા પ્રીતિભરી !
અયિ ! આ અચાનક કોણ દીઠું ? દૃષ્ટિ રહી છે તલપતી !

ફાલી વસંત શું વ્હેલી પરિમલાર્ક પસારતી ?
કે કસ્તુરીકા મૃગજવે દોડી ગઇ શું પસાર થઇ ?
વર્ષા ઝીણાં ઝરમર કણો શું શુષ્ક અવની છાંટતી ?
અયિ ! આ અચાનક કોણ મ્હેંકયું ? નાસિકા રહી નાટતી !

૫ : ડિસેમ્બર : ૧૮૯૯

નિદ્રાને આવાહન

• દ્રુતવિલંબિત •

શ્રમસુતા, રજનીની વિહારિણી !
સહુ સદા ક્રીડનાર, વિલાસિની !
તજી ગઇ ક્યમ આજ હું દીનને ?
વિરહકાળ કહીં ક્યમ નિર્ગમે ?

કદિ કદિ દિવસે પણ આવતી,
કદિ કદિ મરજીભર મ્હાલતી;
કદિક ખેતરની ઝુંપડી મહીં,
કદિક ઘેર સુગંધ-ટટી મહીં.

ગરમ ગ્રીષ્મમહીં તું પધારતી,
અતરની ભભકે તું વધાવતી;
મૃદુલડાં ફુલડાં બહુ વેરતી,
અનિલ લ્હેરથી આંખડી ઘેરતી.

શીતલ વૃક્ષતણાં મૃદુ પર્ણની
લહર સાથ સુનૃત્ય જમાવતી,
કંઇ સરોવરની લહરી સમા
તનમનાટ મચાવતી નેણમાં.

કદિ મીઠા મૃદુ ગાનની સાથ ને
કદિ નિસર્ગિક નાદની સાથ ને

કદિક વિશ્વની શાન્તિની સંગમાં
જરૂર તું હસતી અતિ રંગમાં.

મૃદુ મૃદુ પગલાં ભર તું હવે,
મુજ મીઠી વીનવું વીનવું તને;
શીતળ ચાંદનીનાં ઉજળાં વહે
અમૃતનાં ઝરણાં, તું ય આવ ને.

વિરહનાં દુઃખડાં સઉ હારિયે;
અયિ! પધાર પધાર, વિહારિયે;
રમકડે રમ સુંદર સ્વપ્નને,
અવનવા તું તુરંગ ઉઠાવ ને.

૧૩ : ઑક્ટોબર : ૧૮૯૮

સ્વ૦ સાક્ષર રણજીતને નિવાપાંજલિ

• વસંતતિલકા •

ગંભીર ગૌરવ ગયું સહુ ગુર્જરીનું,
ને યોજના અધવચે રઝળી પડી સૌ;
સાહિત્યની પરિષદો પણ તીવ્ર શોકે,
જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.

વિદ્વદ્‌સભા, સમિતિ કેળવણી તણી ને
વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને મત પંથ કેરી
નાનાવિધા પરિષદો વિરહે વિલાપે,
જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.

વ્હાલો વિવેચક, વિચારક, દેશભક્ત,
પ્રાચીન શોધક, સુયોજક ને રસજ્ઞ;
પ્રૌઢી થવા પ્રમથતો નિજ ગુર્જરી તે
જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.

સાદાઇ ને સુશીલ શીતલ છાંયડીમાં
વિદ્યા, વિવેક, ઉર-ઉન્નત આશયો જે
શાન્તિ ઠર્યા; સહુ હવે વિરહાતપે તે
જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.

અંધેરીના ઉદધિ ! અંધ બની ગયો કાં ?
તું રત્નરાશિ ! પણ રત્ન હરી ગયો કાં ?
ગર્વી ગિરા દીન બની ગમગીન ભાવે
જાતાં અજીત રણજીત જ અશ્રુ સારે.

મહાત્મા ગાંધીજીની જયંતીપ્રસંગે

• ઝૂલણા છંદ •

આજ કંઇ અવનવાં તેજ છે અંબરે!
　　અવનિ શું દેવ અવતાર ઉજવે?
નયન દર્શન રૂડાં દિવ્ય નમણાં કરે!
　　નટન શું ઇંદ્ર–આવાસ ભજવે? આજ.

હૃદય હળવાં કરે, નસનસે બળ ભરે!
　　સત્ય શું નાદ લલકાર ગજવે?
કર્ણ સુણવા રવો મધુર તલખ્યા કરે!
　　મુરલી મોહન મધુર ઓર બજવે! આજ.

અવનિતલ આજ ઉજવો મહાપર્વને,
　　માન મોહનતણી સાલગીરીને;
સત્યવેદિ વિષે યજ્ઞ સ્વાપર્ણ તણે
　　ઈંદ્ર સહ દેવ સૌ સુમન વરસે. આજ.

હુંપદ, હિંસા અને જુલ્મ હવિશો બધા
　　આજ હોમાય છે યજ્ઞદાવે,
આર્યના ધર્મના, વેદના મર્મના,
　　મુક્તિના મંત્ર મોહન ભણાવે! આજ.

અવાચ્ય ચિત્તવૃત્તિ

• અનુષ્ટુપ •

કાંક થાય ઘણું ચિત્તે, કાં કથાય નહિ જરા ?
શી હશે ચિત્તની વૃત્તિ, ખ્યાલ આવે નહિ જરા !

ઉપજાતિ]

શું થાય છે હૃદયમાં મનમાં ઉંડાણે ?
શું ભાવ આ અકથ થાય છ કોણ જાણે ?
આ શું અહા ! અનુભવું સ્થિતિ આજ કેવી ?
આ શું અગમ્ય મનની ગતિ આજ કેવી ?

શિખરિણી]

પ્રમાથી કૈં કેવું અકથ ઉરમાં મંથન થતું !
મહા મસ્તીમાં શું ઉર-ઉદધિવારિ ઉછળતું !
રહ્યાં ઊર્મિ રેલી પ્રલય કરી દેતાં પ્રખર શું !
જતું જાણે ડૂબી સકળ, ન કળાયે કંઇ કશું !

અનુષ્ટુપ]

શૂન્યતા રસળે છે આ તોફાની ચિત્તમાં ખરે !
કાંક થાય ખરૂં ચિત્તે, કાં કથાય નહિ અરે !

૨૯ : ઑકટોબર ૧૯૯૫

મહિમ્નસ્તોત્ર

• પૃથ્વી •

ગિરિ ! ગગનને અડે, તદપિ તું નમે શાન્તિમાં,
ત્રિકાળ તપ આચરે ગિરિમહર્ષિ ! એકાન્તમાં,
હશે હૃદય હા તને: દિલ દયા ક્ષમા છે ખરી,
ઉદાર મનભાવ ને ગભીરતા વળી છે ભરી.

ગુહા ! અવનિઅંકમાં મધુર નિંદમાં તું પડી,
અહા ! હૃદય છે વિશાળ, તું રસાળ છે સુંદરી !
અબોલ દીસતી છતાં અધિક ઉચ્ચ ભાવે ભરી,
સમસ્ત પશુ પક્ષીની પરમ તું જ ધાત્રી ખરી.

મહોદધિ ! સખે ! અગાધ ઉરવારિ તારૂં ઝરે,
ઝીલે નવ ઝીલે, દિલે ન પરવા જરાયે કરે;
અમૂલ્ય જળનું અમી મધુર હું ગ્રહું લે ગ્રહું,
રહું સહ સદા, રસાળ જળ બુંદ બુંદે ચહું.

વનસ્પતિ ! હિંચો હિંચો પવનહીંચકે તાનમાં,
કરો રસિક ગોઠડી જગ ગજાવતાં ગાનમાં;
પ્રતાપ સહતાં છતાં શીતલ છાંય આપો સદા,
મનુષ્ય, પશુ, પક્ષીનાં શરણવાસ છો સર્વદા.

દિવાકરનિશાકરૌ ! મનુજના ગુરુ છો તમે,
પ્રભુપરમહૃત છો, હૃદય ભક્તિભાવે નમે;

મને તમપ્રદેશથી કિરણ દોર આપી ગ્રહો,
પ્રભો પ્રભુજીરાજ્યની નયનમાં મને તો ભરો.

અગમ્ય પરબ્રહ્મના મહદ્‌ભાવ અંશો ખરા
અહો! ગિરિ, ગુહા, મહોદધિ, વનસ્પતિમાં ભર્યા!
શશી! રવિ! ફરો તમે ગહનમંત્ર ગાતા જતા!
તમો સહ રહું અને સહ ફરૂં પ્રકાશે સદા!

૨૮ : મે : ૧૯૦૬ : મણાર

અનહદ નાદ

• શંકરાભરણ •

નાદ અનહદ ઉઠે જલધિ મધુ કંઠથી
ગાય કંઇ ગાન ગંભીર ભાવે!
ભક્ત ભવ ઇશનો તું પુરા પ્રેમથી,
હૃદય છલકાય, રસરેલ આવે;
અહા! હૃદય ઊર્મિઉછાળે ચડાવે! (૨)
પરમ પદ પૂજતો તું પરાપંથથી,
નાદ તવ ખુંદ ખુંદે જમાવે! નાદ.

નાદ અનહદતણી ધૂનમાં ધૂણતાં
વૃક્ષ તવ સંગમાં શિર નમાવી,
અનિલ લલકારતો નાદને સૂણતાં
ઇશગુણકથન ઉર હેત લાવી;
અહા! પક્ષી કલરવ કરે ભજન ભાવી! (૨)
આ અવિચ્છિન્ન ગર્જન પ્રભુગુણતણાં
શ્રવણપથ પૂરતાં હૃદયદ્રાવી. નાદ.

ધ્વનિ પ્રણવઘોષના ઘોર બ્રહ્માંડમાં
એક તાને રહ્યા રણરણાવી,
અણુ અણુ નાદ ૐકારના તાનમાં,

વિશ્વ દીધું અખિલ ધણધણાવી !
અહા ! ભેદનું ભાન દીધું ભુલાવી ! (૨)
ભિન્ન સૌ વ્યક્તિને ઇશગુણગાનમાં
વેદ અદ્વૈત દીધો ભણાવી ! નાદ.

૩ : જૂન : ૧૯૦૬ : મીઠી વીરડી

વિરાટનો તાન્ડવરાસ

• ઝૂલણા છંદ •

અજબ શું નૃત્ય તાન્ડવ વિરાટેશનું
મચી રહ્યું વિશ્વ ચોપાસ ભાસે !
સૂર્ય તારા, અને ગ્રહો/ઉપગ્રહ બધા
તાલ ઝીલી ઘુમે સર્વ રાસે.

ના ચુકે ચાલ ને ચાતુરી કુદડીની
ભ્રમણ કરતા ભમે ગૂઢ ગાને,
સ્નેહઆકર્ષણે મુગ્ધ જાણે બની
સર્વ સમતોલ તલ્લીન તાને.

અજબ શો સ્નેહ, સૌ લોક આકર્ષતા
લઘુ ગુરુ વજન નિજ નિજ પ્રમાણે,
ચપળ ચાતુર્ય તે ચૂક કદિ ના કરે,
મર્મ સહુ આપના આપ જાણે.

સ્નેહઆવરણ અંતર સહુ અવગણે,
કોટિ યોજન છતાં નજીક લેખે,
પ્રેમતંત્રી તણા તાર છે તંગ ત્યાં
દૂર નજદીક સરખું જ દેખે.

સર્વ નિજ રાહમાં, સૂર્ય સર્વે નિજ ચાલમાં,
તાલમાં ઢાળ નિજ સર્વ સાધે,

કુદડી ફરતા ફરે, ઢળકતા કંઇ લળે,
લોક અવલોકતાં હેત વાધે.

બોજસર માન મર્યાદ રાખી ફરે,
અગણુ ગણુ તોય નહિ નિયમ તૂટે.
વ્હાલ અંતરતણે સર્વ વળગી રહે,
સ્નેહ છોડયો નહિ એહ છૂટે.

કયમ છૂટે છોડતાં પાશ તે પ્રેમનો ?
પ્રેમ છે સર્વના શ્રેય માટે,
ગહન શી મોહની મંત્રણા છે રચી
તાન્ડવે તો નટેશ્વર વિરાટે !

ધૂમકેતુ રીસે દૂર ધસતા દીસે,
પણ ફરી પેસતા છેક પાસે,
રાસના રંગની લગન લાગી વડી
અધિક એને ઉરે, એમ ભાસે.

રસકણો રાસ અદ્ભુતનાં ઝીલતાં
જીવ નિર્જીવ સહુ સ્નેહ રેલે,
ઉદધિ ઉછળી રહે, મરુત મસ્તી કરે,
જીવ સહુ જીગરના દાવ ખેલે.

આ વિરાટેશ લઇ લોકગણુ સર્વને
નૃત્ય તાન્ડવ નિરંતર નચાવે !
અણુ અણુ તાન થનકારનાં ગુંજતા
સ્નેહનર્તન સદા સહુ મચાવે !

અગતિ ગમન

• ઇન્દ્રમાલિની •

ગરમ ઋતુ વિરાજે, મધુર શિતલ સાંજે,
અનિલલહર આજે કૈંક ગંભીર ગાજે,
કૈં ઘેનનું અંજન નેન આંજે.

મનહર ગિરિ ઓથે, તરુવર કર ગૂંથે,
નીંદરવશ હું માથે ખેલતાં વેલ સાથે,
ને વેરતાં પુષ્પ તુરંગ સાથેઃ—
શીતલ રજની રાણી, ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી, વાદળીમાં છુપાણી,
વદે ઇસારા સહ મિષ્ટ વાણી.

મૃદુલ અનિલ લ્હેરો શ્રવણ રસિક ઘેરો
મધુર વચન કેરો અર્ક રેડે ઘણેરો,
આ કર્ણને અદ્‌ભુત ઠારનારો :
'રસિક ! રસિક ! મારા ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા !' – એમ ચૈતન્ય ધારા
કરે અભિષેક શરીર મારા !

વિમલ મન થવાથી, પુલકિત તનમાંથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાંથી, રસિક પુરુષ ત્યાંથી,
ખીણુથી શ્રૃંગ — ત્યાંથી
ચંદા તણાં શીતલ રશ્મિ સાથી.

ઉપર ઉપર જાતાં, પ્રદિશો તિમિર થાતાં
કૈં અવિચ્છિન્ન રંગે!
ઉચ્ચ અવનત થાતાં એકભૂમિ અભંગે

અનુષ્ટુપ]

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત થઇને અનુભવું,
ભેદનો છેદ થાતાં ને અભેદાનંદ ભોગવું.

દોહરો]

ઉર ઉરનો સંબંધ આ, જીવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત.
ઘોર તિમિર ચાલ્યું ગયું, અદ્ભુત પ્રકટ્યો ભાણ!
રસીલીને પગથાર હું પાથરતો આ પ્રાણ.
રસભાવિક રસીલીતણો, પ્રેમભગત આધીન,
ઇષ્ટમિલન માટે સ્તવું, રસજલને રસમીન.

પુષ્પિતાગ્રા]

અપિહિત મુખમંડલ પ્રિયે! કાં?
દુર બુરખો કર, રેલ સત્યધારા!
ઉર વિનિમયથી નિરંતરાળાં
રસવહને સુખ સૌમ્ય ઓજસાળાં!

ધ્યાન-વિહાર

• હરિગીત •

કઇ વિરહ ખેદ વટાવવા ને યોગ સંતત સાધવા,
આપૂર્ણ તૃપ્તિ જીવનમાં આનંદની આસ્વાદવા;
સંધ્યા સમે અમ એકદા રસ-ઉપવને સ્થિર જ્યાં થયાં,
સાથે રસિકા રસભરી, તો અવર શી પરવા તહાં !

રજણી(ની) તણા આગમનને સંધ્યા ગુલાલ વધાવતી,
તરુવલ્લિ ખોબા ભરી ભરી પુષ્પાંજલિ પમરાવતી.
સ્વર્ગીય સુમને સુરયુગલ ભરી અંજલિ ઊભાં રહ્યાં,
રજની પધારી પલકમાં, ત્યાં ગગનમાં ફુલડાં ઉગ્યાં.

ચંદ્રાતણો ચાંલ્લો કરી, તારાજડિત સાડી ધરી,
રાત્રી રૂપાળી ગૌરવદના મલપતી આવી સરી.
પલવારમાં આવી નીંદર પ્હોંચી, લીધી ખોળે પ્રિયા,
બેઠો સમાધિ સોબતે, પણ શ્રમ વિફલ સર્વે થયા.

દગ, નાસિકા, શ્રુતિ, સર્વ ઇન્દ્રિય હું રહ્યો અજમાવતો,
પણ એ વૃથા, મુજ યત્ન સઘળો કાંઇ ના બર આવતો.
અંતે પડ્યું માલૂમ કે–ઉદ્યાન સઘળે વાય છે
વાયુ રસિકા–શ્વાસ–વાસિત, સુરભ તે પમરાય છે.

એ શ્વાસ પરમોચ્છવાસમાં રસિકાતણો જ ગયો ભળી,
પિતૃવ્ય દેશે રાત સાથે મુજ રસિકા તો પળી.

મેઘ – સમાધિ

વણ વાદળ વરસે મેહુલા મીઠડા,
વણ વિદ્યુત્ અજવાળ્યાં ત્રિપુરો સર્વ જો,
ઉરમાં અમિઉદધિ અમુલો ઉછળી રહે,
અવયવ સહુ શીતલ પીયુષને પૂર જો.

વણ આલિંગન પુલકિત ગાત્ર પ્રફુલ્લ છે,
વણ ગર્જે આ અનહદ નાદ અદૂર જો;
ચાતક ચિત્ત તૃષા છીપવે અમીબુન્દથી,
હંસ મયુર નાચે આનંદે ઉર જો.

વણ આંજ્યે દૃગ દર્શન અદ્‌ભુત આ થતાં,
ભવ્ય કંઇ દિલદાર વિભુતિ જરૂર જો;
વણ આદિત આદિત શતકોટિની પ્રભા,
ભીતર બહિર રહી છવરાવી નૂર જો.

ઝળહળ જ્યોતિર્મય દેવી હો ઊતરી,
રૂપ અખિલ અવકાશ સમાય જરૂર જો;
શક્તિકોટિ અવયવ વિશ્વે વ્યાપી રહી,
ભેદ ભુલાવે ભૂત પદારથ ઉર જો.

દેવીરૂપ થયો હું પણ વણભેદમાં,
ચિદાનંદ રસરેલનણું કઇ પૂર જો;

ઝરમર ઝરમર ત્રિપુરમહીં ઝમતાં અમી,
લથબથ ભીંજે જીવન આતમ ઉર જો.

પરમ લગન લાગેલી ત્યાં જાગી ગયો,
એ વ્હાલી ચાલી જ અગોચર દૂર જો;
છવરાણું અંધાર અને શુનકાર છે,
અખિલ જગતમાં હાલાહલ વિખપૂર જો.

પ્રેમયજ્ઞ

લીધી મેં પ્રેમયજ્ઞદિક્ષા; લીધી મેં પ્રેમયજ્ઞદિક્ષા ૨૬

પ્રણય સખી! સહધર્મચારિણી તું છે મારી તેમાં,
પ્રેમધર્મ તું પળાવ વિધિવત્, શુદ્ધ, પવિત્ર હમેશાં,
રસિલી! દે જે તું શિક્ષા. લીધી.

યજ્ઞવેદિમાં પરમ પ્રેમની પુનિત પ્રતિષ્ઠા કરશું,
પ્રેમ-પ્રદીપ-પ્રકાશ જગવશું, હૃદયથી પૂજન કરશું;
ફરશું સંગે પ્રદક્ષિણા. લીધી.

ભજન, ધ્યાન, સમાધિ નિરંતર પ્રેમપ્રભુની કરશું,
પ્રેમપ્રભુને પ્રસન્ન કરશું, નિર્મલ પ્રસાદ ધરશું;
જમશું પ્રેમહવિશભિક્ષા. લીધી.

નિરંતરાનુષ્ઠાન માહરૂં પ્રેમયજ્ઞનો હોમ,
માનું છું હું મોક્ષ જ એમાં, મારે મન એ ૐ.
હું લેપન કરૂં પ્રણયરક્ષા. લીધી.

નીંદરમાં જગ જ્યાં પડતું હતું,
રસિક જીવન માહરૂં જાગતું;
પ્રણયબ્રહ્મની જ્યોત જગાવતો,
પ્રણયગાન રહું હું ગજાવતો.

પ્રણયલહરીને

• ઉપજાતિ •

પ્રીતિ તણી હો લહરી ઘડીમાં,
ગાણાં શું કર્ણાન્તિક ગાય ધીમાં?
કંઇ સ્પષ્ટ તો તું વદને લગીર,
કંઇ દૃશ્ય તો થા નિરખું અધીર.

કો દેવી છો તું? ઉરદેવી કિંવા?
કે શું પરી તું? જલદેવી છે વા?
શું સ્વર્ગનું સત્ત્વ કંઇ મધુરૂં?
કે ગારૂડી? કે કદિ મોહની તું?

એ કંઠના સુસ્વર છોડ તાર,
એ મુખના અમૃતને પસાર;
એ પ્રેમ – એ અંતરરાગ જેવી
ખુબી જરા તો સમજાવ દેવી!

પ્રણયગાન

• દ્રુતવિલંબિત •

મનન આ મનનું તું મનોહરા!
સ્ફુરણ આ ઉરનું રસિલી પ્રિયા!
નયનની દૃગવસ્તુ નકી તું છે,
જીવનપ્રાણ તું ઘ્રાણ વિષે લસે.

તું રસનારસ, તું સુખહાસ્ય છે,
શ્રવણ તું મૃદુ ગાન મિઠાશ છે;
મુજ શરીર તણી તું જ ચેતના,
જીવનની તું જ છે અધિદેવતા.

સકલ સૃષ્ટિની સુંદરતા સખી!
સકલ મોહક વિશ્વની મોહિની,
મધુર વસ્તુ તણી તું મધુરતા,
લલિત આકૃતિની રમણીયતા.

તું મુજ સેવકની શુભ સેવના,
પુજકની પરમ પ્રિય તું પુજા;
તું મુજ ભક્ત તણી શુભ ભાવના,
તું મુજ આતમની પરબ્રહ્મતા.

પ્રણય ગાયન એ ઝણકી રહે;
હૃદય તાર શું તાર રમી રહે;

અણુ અણુ પ્રકટે રસજ્યોત હો !
પ્રણય ભેખ ધરી રતિ શોધતો.

રસિલીની છવિ ધ્યાન મહીં ધરી,
બહિર કુંજ તજી નિસરૂં જહીં;
પ્રકૃતિ બાલક ચેષ્ટન સૌ કરે,
પ્રણયવૈભવ શું સમજે અરે ?

જીવન-વિનિમય

• પૃથ્વી •

સખી ! હૃદય આ દ્રવે, સદય થા હવે માનિની !
અખંડ રસરેલથી અભિસિંચું તને કામિની !
અનંત રસભાવ આ ઉછળતા હૃદેમાં વહે,
શિરે ઠલવું કે પદે ? પ્રિયતમે ! કયહાં તે કહે.

તને ભિંજવવા પ્રિયે ! હૃદય કયારનું આ મથે,
તથાપિ પરવા નહિ હૃદય દોહ્યલાની તને !
મૃદુ હૃદય બાપડું અગણ ભાવભારે નમે,
અયિ સદય સુંદરી ? કઠણ કેમ આજે બને ?

સ્વીકાર, કર પાન, એ કદરદાનને છાજતું,
પીવાડ નિજ સ્નેહ તું હૃદયનો, તૃષાઆર્ત છું;
હૃદે હૃદય અર્પીએ, પ્રિયતમે ! પીએ પ્રેમને,
નશો ઉભય ભોગીએ, લહર મસ્ત થઇએ અને.

• ગઝલ •

તુંમાં ચશ્મો હુરી નાચે નજરબાજી થવા તો દે !
તુંમાં આ દમ જવા ચાએ, તું દમ માંહીં જવા તો દે !

સહચારસ્વપ્ન

• ઉપજાતિ •

સ્વર્ગીય ઉદ્યાન તણા વિહાર,
પ્રિયા તણી સોબતની બહાર;
સૌ સ્વર્ગ શું અદ્‌ભુત આ જણાય,
મૂર્તિ મધુરી સહચાર છાય.

ચોપાસ આ ચંદનવૃક્ષ મ્હેકે,
રસે ભરી દ્રાક્ષલતા લચે છે;
ઉદ્વાહ શો મંડપ હોય જાણું!
અપૂર્વ કે નાટ્યભૂમિ પ્રમાણું.

નાચે રમે વલ્લિ સુગાન ગાતી,
ઉદ્વાહનૃત્યે પુલકિત થાતી;
ને પાંદડાં સુંદર હીંચ લેતાં,
આનંદ વૃક્ષો કરતાલ દેતાં.

શું માંડવો મંગળ લગ્ન કાજે?
શું ઊજવે લગ્નઉજાણી આજે?
ઉદ્વાહને વર્ષ અનેક વીત્યાં!
જ્યાં રાગ ત્યાં લગ્ન સદા વધાતાં!

રવિ, શશી, મંગલ, શુક્ર, બુદ્ધ,
બ્રહસ્પતિ ને શનિ આદિ સિદ્ધ,

ઋષિ મુનિ આશિષ આપતા કંઈ,
પ્રીતિ તણાં લગ્ન પ્રસંશતા કંઈ.

સ્તુતિ તણા એ ભણકાર કાને
રહી ગયા કંઇ, ઋષિઓ ગયા ને,
આ રંગભૂમિ પણ જોત જોતાં
ઊડી ગઇ મૂર્તિ વિદાય થાતાં.

વધાવતાં વૃક્ષ કુસુમથી જે
ને આવકારે કરપર્ણથી જે,
તે હું ભણી પાંદડીઓ ધરે છે,
મળી મળી મશ્કરીઓ કરે છે.

પ્રિયાતણી દષ્ટિ પીયૂષ પાતી,
નિસર્ગલીલા અનુકૂલ થાતી;
વ્હાલી જતાં સર્વ ઢળ્યું સુધા ય,
સમગ્ર સૃષ્ટિ પ્રતિકૂલ થાય.

એ કુંજ, ઉદ્યાન પરિતણું એ,
એ દિવ્ય સત્ત્વો, સહુ પાલટ્યું છે;
ચૈતન્ય એ અંતરધાન થાતાં,
અંધાર વ્યાપ્યું જડ શૂન્યતામાં.

ઉપવનમાં પ્રભાત

• પૃથ્વી •

પ્રભાત રમણી અહા! મધુર નીંદ અંકે પડી,
દિસે શીતલ શાન્ત કોમલ ગુલાબી લહેરો મહીં;
રહ્યો રસિક વાયુ આ ઘડી ઘડી તને ચૂમતો,
અને કદલીપત્રથી વ્યજન શીતળો ઢોળતો.

પ્રફુલ્લ ફુલડાં હસે : નિજ સખી વસે નીંદમાં,
પ્રકંપ તરુઓ સિંચે સીકર પર્ણથી હીમના;
રહ્યાં પશુ પતત્રિ ને વન વનસ્પતિ સૌ ખડાં,
ઉભાં રમકડાં બધાં કુદરતી પ્રભુનાં ઘડયાં.

સખી! કયમ હજી મીંચે નયન? કાં હીંચે કેફમાં?
શશી સહ રહી હતી રજની જાગતી લહેરમાં?
પ્રભાત મધુરી! તને રવિ કરો મૃદુલ ફેરવે,
ગુલાબી નમણા ધીમે, વળી સુનેરી શાણી! હવે.

ધીમેથી લલકારતી કહીં છુપાઇ સહકારથી
મીઠી નીંદ ઉડાડતી મધુર કોકિલા કયારની;
રખે ચમકતી, સખિ! ઝબકતી નહીં ઊઠતાં,
ધીમે મધુર ચલ્લિયાં સહચરી તને સાંત્વતાં.

અહો નયન ચોળતી, સ્વજન ઘોળતી બાથમાં!
પ્રભાકર ઉઠયે ઉઠી શિશુ પ્રભાત તે સાથમાં;

ઉઠો પ્રિય તમે! ઉઠો પ્રિયતમે! સુણું ને કહું,
રહું નિરખી બાહુડું નીંદરમાં પ્રભાતી સમું.

મીઠી લહરી હીંચવે વિટપપારણે વેલીને,
ઉઠી જ હિંચકાવતી રસિલી તેમ ચંબેલીને;
તથાપિ ઉઠતાં દીધું અધર મિષ્ટનું પાન કંઇ,
નશો ઉતરતાં થયું ઉદિત સૂર્યનું ભાન કંઇ.

પ્રભાત સહ કંઇ અમે વિનય ને પ્રણામો કર્યા,
દિવાકર તણા કરો ભીંજવવા કરોમાં ધર્યા;
વરિષ્ટ કિરણો ભજી શિશુ પ્રભાત ચાલી ગઇ
ચડી રવિરથે, વળી વચન આવવાનું દઇ.

ગત પ્રિયતમાને પ્રાર્થના

• માલકોશ •

અયિ રસિલી! રીસા નહિ, અયિ હઠિલી હવે નહિ. ટેક

પ્રણયપાશ ક્યાં પસાર? હૃદય રમત ક્યાં રમે?
નવલ નવલ ભાવ ભરી વન ઉપવન ક્યાં ભમે? અયિ.

વૃક્ષ વૃક્ષ કુંજ કુંજ તુજ નિવાસમાં ભમું,
ત્યાંય ક્યાંઇ પણ નહિ તવ ઉચ્છવાસ સાંભળું. અયિ.

હૃદય રાગ ક્યાં મચાવતી ગજાવતી ફરે?
મૃદુલ પાંખ ક્યાં ઉડાડ? આવ હૃદય પિંજરે. અયિ.

સરિત સરિત સહચરી તજી જણાય બાપડી,
વિરહગીત ગાઇ સહ ગુજારીએ દશા પડી. અયિ.

કવણ ગિરિ નિકુંજમાં છુપાય વાર આવડી?
કવણ કવણ શિખર શિખર ઊતરૂં ચડી ચડી! અયિ.

ઉદધિ ગભીર ગાનમાં ન તાન તુજ મિઠાશનું,
વિશાળ પણ જુવાળમાં રસાળ ન બુંદ કે અણુ! અયિ.

ખલક અખિલ ખાલી ખાલી નીરસ નીરસ સૌ બની,
મમ રુદનતણો બગો પશુ ઝીલે પ્રતિધ્વનિ. અયિ.

વિરસ વિરસ વિશ્વ જાણી વ્યોમ શું જઇ વસી ?
વિરસ જગત તું જતાં જ, રસની રાણી કાં ખસી ? અયિ.

રવિરથ ચડી ચતુર ચાલી સ્વર્ગ શું મુસાફરી ?
નિરખું નિરખું ફજર સાંજ, હજી ન આવ તું ફરી. અયિ.

શું શશીમહિષીભુવન કર્યું ગમન રાસ ક્રીડવા ?
રાસધારી સર્વ તારલી સુની, તહાં તું ના. અયિ.

રમણી, નમણી, રસિલી આવ જગ રસે ભિંજાવીએ,
રસબસ અણુ અણુ કરી મન મુજબ નચાવીએ ! અયિ.

નાથ–સ્તવન

• ખરવા – ત્રિતાલ •

છે નાથચરણ મુજ સુખ શરણું,
સુખ શરણું, અમૃત ઝરણું. ટેક.

શરણાગત પાલક ઉદ્ધારક,
પદ પંકજ રજનું અણુ અણુ. છે નાથ.

એ પદસ્પર્શે ઉદ્ધારી અહલ્યા,
સ્પર્શચમત્કૃતિ શું વરણું! છે નાથ.

નાથચરણ પારસમણિ પરખું,
સ્પર્શ થતાં સમભાવપણું! છે નાથ.

નાથચરણરજ ધૂસર શિર હો,
ભવસાગરનું તરલ તરણું! છે નાથ.

પત્ર-પંખીડું

તું પ્રણયકુંજના વાસી હો પંખીડા !
તું હૃદયરાગવિલાસી હો પંખીડા !
મધુરા ઉપવનમાં કરે મીઠા મીઠા બોલ,
અમૃતઝરણાં મુખ ઝરે નહિ કોઇ તારે તોલ:
હું તુજ મીઠાશે મ્હોહ્યો હો પંખીડા !
હું અમૃતઝરણે ન્હાયો હો પંખીડા !

ગંભીર શાણું ગાન ગજાવે શીક્ષા દે સમજાવી,
ઘડીમાં કાલું ઘેલું થઇને ગમ્મત રહે મચાવી.
તેં પ્રેમરહસ્ય પઢાવ્યું હો પંખીડા !
તેં અખંડ સુખ સમજાવ્યું હો પંખીડા !
લે મુજ હૃદય ઉપર આરામ,
લે મુજ પ્રણયસખીનું નામ.

તું ફરી પાંખ ફરકાવ તારી પંખીડા !
પ્રીતિમાં ચાંચ ગરકાવ તારી પંખીડા !
શ્વેત પાંખમાં છાનુંમાનું લઇ જા કંઇ જે આપું
ચંચુભર આ ચિત્તતણા ઉદ્દગાર મહીંથી, બાપુ !
મુજ પ્રણયપ્રિયાને છાનું દેજે પંખીડા !
ઉદ્દગાર થકી અભિષેક કરજે પંખીડા !

• હરિગીત •

મુજ હૃદયભાવો ત્યાં લઇ જા, ત્યાં તણા લાવે અહીં;
તું એ જ વ્યાપારે મચી રહી ગૂંથ ગાંઠ કસી કસી.
પંખી પઢાવું પ્રણયનાં વચનો તને હું પ્રણયથી,
ભરું મિષ્ટ કંઠે તાહરે, જા ઊડ સંદેશો લઇ :—

'સુનકાર છે આ વિરહ મૂંગો, શુષ્ક છું દર્શન વિના,
આ વિશ્વ બહેરૂં, જ્યાં નથી ભણુકાર પણ તવ શબ્દના!
બ્રહ્માંડમાં તો અંધકાર જહાં તું મૂર્ત પ્રકાશ ના,
નિશિ વિષમ તવ સ્વપ્ના વિના, વિખ વિરહ અધરસુધા વિના!

કંઇ રાહ, કંઇ આશા, નિરંતર મનન, ને સ્મૃતિ તાહરી,
એ મુજ સાથી વિરહનાં જવ લગી મિલન થાશે ફરી!'

વિરહાવસ્થા

• તોટક •

ગઈ જ્યારથી પીયર પ્રાણપ્રિયા,
મુજ ત્યારથી સૌ સુખ ઊડી ગયાં;
સહુ શુન્ય દિસે સ્થલ જ્યાં વસતી.
પ્રિય ! તું વિણ શૂન્ય ગતિ મનની.

દિલદાર ! તને નહિ દૂર સહું,
મુજ પ્રાણ ! તું જીવન સાથ રહું;
તવ સાથ જ હું ચહું ઉચ્છવસવા,
તવ સાથ અભેદ રૂપે વસવા.

મમ પ્રાણસખી ! રસની મૂરતી !
રસ જીવનદીપકમાં પૂરતી;
રસરાણી તું દૂર જઈ વસતાં,
મુજ જીવનદીપક કંઈ બુઝતા

સ્વપને નિરખું મધુરૂં મુખડું,
સ્વપને વિલસું ચકડોળ ચડું;
પણ એ સ્વપનું, સહુ એ સ્વપનું,
વિણ વાસ્તવિકતા નહિ એ ખપનું.

પ્રીતિપાઠ પઢાવ પવિત્ર પ્રિયા !
રસ–જીવન–તત્ત્વ જમાવ ઈહાં;

તુજ માર્દવ દે દિલનું મુજને,
તુજ આર્દ્રપણું મુજ જીવનને.

સુકુમાર વિનિમીત થા તું હુંમાં,
રસ તું ઉરનો ભર હું ઉરમાં;
મુજ ઉર કઠોર ચહે મૃદુતા,
મુજ જીવન શુષ્ક રહે તું વિના.

જડ પંજરની બુલબુલ મીઠી,
ઉર સાગરની રસરૂપ સખી !
મુજ પ્રેમની પ્રેરક પોષક ને
મુજ જીવનનું તું જ ચેતન છે.

તવ સાથ પીતાં રસપાન કંઇ,
મધુરું જગ મોહક, મંત્રિત કંઇ !
તવ સાથ વિનોદ વિલાસ મહીં
ડુબતો રસિલા કંઇ જાદુ મહીં !

તવ સોબત અદ્‌ભુત ગુણ ધરે,
તવ સંગત દિવ્ય પીયૂષ ઝરે;
તવ સંગ અલૌકિક રંગ ભરે,
તવ સંગ અપૂર્વ તરંગ ઉરે.

પણ તું ગઇ તે રસ લૂંટી ગઇ,
જગ આરું સૂનું જડ મૂકી ગઇ;
તવ શબ્દ વિના મમ કર્ણ સૂના,
ડુબું છું કંઇ અંધ તિમિર ઊંડા.

વિરહે મમ કંઇ મતિ મૂઢ બને,
કંઇ ઝેર રગે રગ વ્યાપ્ત બને
વિરહે ગમગીન સૂનો રઝળું,
વિરહાનલથી પ્રજળું પ્રજળું !

સખી ! આવ નિરંતર મગ્ન રહું,
રસિલી ! અનિમેષ નિહાળી રહું;
મુજમાં તું વસે, તુજમાં હું વસું,
અધનાર નટેશ્વર રૂપ બનું !

બાલકાવ્યો

ઉપહાર ત્રીજો

ચાંદો દેખી બાળકની અધિરાઈ

• ચોપાઇ •

બા! જલદી તું આવ બહાર, આભે ચાંદો ભભકાદાર;
ધોળો શીતળ ગોળમટોળ, દૂધભર્યો જાણે છકછોળ.

મીટ માંડીને જોયા કરે, મુખડું એનું મલક્યા કરે;
હું ય હસું, તે હસતો જાય, જરી જરી વળી ખસતો જાય.

જલદી કર બા! આવ બહાર, જો અજવાળાં તો ઝળકાર!
ઘરમાં તો અંધારું ઘોર, શીતળ બ્હાર છવાય બપોર!

બા! જો પાછો ચાલ્યો જશે, બધી સજા મનમાં રહી જશે;
એક વાર બા! આવ બહાર, તેડી મુજને માથે ધાર.

એને અડકાડું આંગળી, શીળો કુમળો કેવો વળી!
કોડ મને તો કંઇ કંઇ થાય; કોટી ભેટી ને ચંપાય!

વીલું બાળક

(મિસિસ સરોજની નાયડુના Lonely Child ઉપરથી)

• હરિગીત •

હો તારલી ! રૂડી રૂપેરી, માત મારી તું થજે !
અંધારી રાતે હું રડું ત્યારે ભલી થઇ ગુંજજે !
હું સાથ રહીને તું સદા પંપાળજે કરપલ્લવે,
તુજ હેતભર નયને હસી નિરખી મને હરખાવજે.

રે હસમુખા તું પવન ! થાજે ભાઇ મારો તું ભલા,
મુજ સાથ રમજે સર્વદા, ગમતાં મને તુજ અડપલાં;
વાતો મને દરિયાતણી, આકાશની, પહાડો તણી
કહેજે મજાની રોજ, તુજને આવડે વાતો ઘણી.

ઓ પવન ! ને ઓ તારલી ! હું તો અહીં છું એકલો,
ક્યારેક ક્યારે બ્હી મરૂં ભણકારથી બેબાકળો !
ક્યારેક પડછાયા દિવાલે ચાલતા દેખું વળી,
ભડકી મરૂં ભૂતો તણા બિહામણા રૂપે છળી !

સૌ તો કહે છે : 'બાળકો પ્યારાં પ્રભુને છે બહુ,'
હેતાળ ને મુજ સાદ સાંભળનાર કેમ નથી સરજ્યું ?
પંખી અને મધમાખને ફૂલો બધાંને ને વળી
મેંઢાં અને આ ભોટિલાંને માવરો સૌને મળી.

ખિસ્કોલી ને ચલ્લી અને ઉંદર અને મૃગબાળને
સૌને દીધી છે માવડી, વિસરી ગયો પ્રભુ શું મને ?
માડી તણો ખપ કેટલો ? ખોળે મને લઇ ચાંપવા,
ને કાનમાં વાતો મધુરી સાનમાં જ સુણાવવા.

રાસડો

આજ આવોને રમીએ રાસ રંગે કંઇ રેલી,
આજ આવો ગજવીએ હાસ મોકળાં મન મેલી.

ગોપગોપી બનીને ગોળ કુદડીમાં ફરીએ,
ગીત ગાશું કરી કલ્લોલ, હેત હૈયે ભરીએ.

જેમ ફરે છે બારે માસ રત સૌ રઢિયાળી,
ફેર ફરતી રમે છે રાસ એકમેક દઇ તાળી.

હું હોંશે બનું હેમંત, શિશિર શીતલ સરલા,
વસુબાળા બને તું વસંત, ગ્રીષ્મ થશે તરલા.

બહુબોલી હસામણી બહેન વર્ષા થાય વિમળા,
ગાજવીજ સાથ વરસે તેમ હાસ ઝરશે નમણાં.

સુધા શાણી શરદ શરમાળ શાન્ત નેણે શોભે,
ફરી કુદડી દઇએ તાલ રસલ્હાણુને લોભે.

એવી આનંદ રાસની રેલ ઉરઉરમાં ભરીએ,
જેવી ફોરે પ્રફુલ્લ ફૂલવેલ, રસ સૌરભ ઝરીએ.

ગાડીની રમત

• ચોપાઇ •

ઘડ ઘડ ગાડી કેમ રમાય? છુકછુક કરતી દોડી જાય!
કમુ! પકડ તું મારી ચાળ, પમુ! કમુની ઝાલર ઝાલ.

એમ બધી પાછળની હાર, છુટી ન છટકી જાય લગાર.
પાડું સીટી ઇન્જીન જેમ, એંચું બળથી દોડું તેમ.

છુક છુક કરતો વેગે જાઉં, તમ સૌને ઘસડું હરખાઉં,
ઇન્જીન તો દોડે તે થાય, ડબા બધા પાછળ ઘસડાય.

હારદોર ગાડી મન ગમે, કીડી મંકોડી પણ રમે.
ઉભો જો સામે સિગ્નલ, હાથ ધરી લાંબા નિર્મળ.

ત્યાં ગાડીનું ઇસ્ટેશન, વાટ જુવે બેસારુ જન.
ઇન્જીન ગાડી ત્યાં અટકાય, ચડ ઊતર ઝટપટ ત્યાં થાય.

ઇન્જીન ગાડી એમ રમાય, છુકછુક કરતી દોડી જાય.

32084

સંતાકુકડીની રમત

ચોપાઇ

સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
બેની! કરીએ તાલ મજાક, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

બાપુને દેખી બા થાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
મોઢે પાલવ ઓઢી જાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

જોઇ મિનીને ઝટ સંતાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
ઉંદર દરમાંથી ડોકાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

ચાંદલીઓ આકાશે જેમ, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
છુપી છુપી ડોકાતો તેમ, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

અંધારાં અજવાળાં થાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.
રોજ દિવસ રાતે સંતાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

ફરી સહવારે બ્હાર ખતાય, સંતાકુકડી ઝાકલ ઝાક.

જાતે કામ કરવું

• દોહરા •

હોંશ મને હૈયે ભરી કંઇ કંઇ કરવા કામ
કાં ના કહેતી, બા! મને? જાણું કામ તમામ.

જાતે ન્હાતાં આવડે, જાતે જમતાં ખાસ,
મને ગમે મેળવ્યે કર્યું, નહિ બીજાની આશ.

પંડે હું પહેરી શકું ઝભલું, જોડા સર્વ,
મને આવડે પહેરતાં: શાને શાનો ગર્વ?

કેમ નકામું બેસવું? કેમ કરી જંપાય?
કંઈ ને કંઈ દઉં હું કરી મનમાં એમ જ થાય.

કદી નકામો જો મને બા! બેસાર લગાર,
તો તો મૂંઝવણનો મને કાંઈ રહે નહિ પાર.

માટે કરવા દે મને મુજ મેળવ્યે જ તમામ;
જાતે કામ કર્યાં ગમે, બીજે હાથ હરામ.

બા આંગળીએ દોર

• ઉપજાતિ •

બા દોરને આંગળીએ મને તું,
ભૂલો હિલો ક્યાંક પડું રખે હું;
મેળે વડી મેદની આ ભરાણી,
જવું કહીં કેમ ? શકું ન જાણી.

ફૂટ્યા વળી આમ અનેક ફાંટા,
કઇ કેડીએ જાઉં, ન હોય કાંટા ?
દોરી ખરો મારગ તું બતાવ,
હું તો અજાણ્યો હજી બાળ સાવ.

એ આંગળી હેતભરી હુંફાળી,
સદાય દેતી ભય સર્વ ખાળી;
ભૂલો પડું કેમ ? તું દોરનાર
ઉંધીય વાટેથી ઉગારનાર.

જ્યાં વાટ જૂઠી, વસમી, અજાણી,
જ્યાં ભીડ ને ભૂલવણી ભરાણી,
ત્યાં આંગળી તૂજ સપાટ સ્હેલો
કેડો બતાવે સુખ સૌ ભરેલો.

• ચોપાઇ •

અમી ઝમે બાની આંગળી, સીડી સ્વર્ગતણી સાંપડી,
રૂડાં ઉત્તમ સુખનાં કાજ, અને પુણ્યની એ છે પાજ.

દેખાડે કેડો કલ્યાણ, માનું એ આંગળીની આણ.
એ આંગળીએ ચીંધ્યાં કામ મોટો થઇને કરૂં તમામ.

૧૪ : ૯ : ૨૯

બાળકની લખવાની હોંશ

• ચોપાઇ •

'બા ! જો હું બાપુજી થાઉં, ચશ્માથી કેવો દેખાઉં !
હવે થયો હું મોટો દેખ, લખી શકું વાંચી પણ પેખ.'

'મૂકી દે ચશ્માં તું ચોર.' બા પાડે ત્યાં તુર્ત બકોર :
'ક્યાંથી હાથ પડે હંમેશ ? એને પણ પરવા નહિ લેશ.'

એમ કહી ઝુંટવી લે માત, સાંભળતી નહિ બીજી વાત;
'લખવો છે પણ કાગળ એક, તેં તો બહેન વિસારી છેક;

મને સાંભરે વારંવાર, તેડું કાં તો કરીને તાર.
લીધી તેથી આ જો પેન, લખું તરત કે આવે બહેન.'

'વળી મળી ક્યાં ઇન્ડીપેન, તું તો કવરાવે દિનરેન;
મૂકી દે, એ ભાંગી જાય, જંપ નથી કયમ તને જરાય ?'

'ત્યારે મારે લખવું કેમ ? તું ના પાડે સૌની એમ;
ભાંગ્યાનો ભય ખોટો વ્હેમ, લખું નહિ તો શીખું કેમ ?'

'આ લે બાપુ ! સીસાપેન, મૂકે નહિ તું લીધું વેન;
ભમરો ભૂંસ્યા કર તું ભાઇ ! હું તો હારી, તુંથી કાંઇ !'

આગગાડી

• ચોપાઈ •

ઇન્જીનગાડી ઘડઘડ જાય, પૈડાં સઘળાં દડદડ થાય.
પીપુડીની પાડે ચીસ, બે હાથે દે બળથી ભીંસ.

જાય ધુમાડા ગોટાગોટ ઇન્જીન જાતું દોટાદોટ.
બહુ કરે ઇન્જીન બળજોર, ડબ્બા દડે પણ હારાદોર,

ઘણા ડબ્બાની લાંબી હાર, ઇન્જીન ખેંચે સઘળો ભાર.
રૂંખી જેવી ગાંડી ભેંશ, રણુકી દોડે કાળી મેશ;

ઇન્જીન પણ રણુકીને 'કૂક' નાસે વેગે બળથી ખૂબ.
હડફેટે કો ચડે અજાણ, કાઢે ચગદી કચ્ચરઘાણ.

બાળ હાલરડું

• રાસડો •

મારૂં લાડીલું ફૂલ,
મારૂં કોડીલું ગુલ,
બાળ ઝુલઝુલ હું ઝુલાવું ઝુલે. ટેક.

પમરે છે અંગરજ પુષ્પના પરાગ શી,
ઝૂલે ઝુલાવતાં બહેકે બહુલ. મારૂં.

બાળકનાં નયણાંમાં નવલખ નૂર છે,
નયણાંની નીંદમાં નવાણું લખ ફૂલ. મારૂં.

કાલુડા બોલ મને વ્હાલનાં વધામણાં,
ઊંઘમાં અણુધવાદ છંદો મંજુલ. મારૂં.

બાળ દંતકળીના હાસે હુલામણાં,
મલકાતું ઊંઘમાં અમીથી અમૂલ. મારૂં.

જાગે બાલુડું, મારૂં જગત સર્વ જાગતું,
શૈયાની સોડ, સ્વર્ગસમણાં પ્રફુલ્લ. મારૂં.

વસંત હાલરડું

• ગરબી •

હાલરૂ તણે હુલામણે
ઝુલાવું બાલુડું મારૂં પારણે. ટેક.
આંજું નીંદર નેણખામણે. ઝુલાવું.

રૂપાળું ઉંઘતી પાંપણે,
જોઇ જોઇ જાઉં વારી ઓવારણે;
કોટિક વારૂં કામને,
નયણે નીંદરને મીંચામણે. હાલર.

ફુલે પ્રફુલ્લ મ્હેક ફાગણે,
ફૂલબાગ ઝૂલે પમરતો આંગણે;
આંજ્યાં રૂડાં નેણ કાજળે,
ભૃંગ જાણું અંબુજ અંકે ભામણે. હાલર.

ગાતી કોયલ કંઠકામણે,
હિંચોળે મ્હોરો આંબે રળિયામણે;
લ્હેરી ઝુલે ઝાડ પાંદડે,
ઝુલાવે અલબેલી વેલ બારણે. હાલર.

રઢિયાળી નીંદર રિસામણે,
વીનવું માનિની નેણ-મનામણે;
આંજું નીંદર નેણખામણે,
ઝુલાવું બાલુડું મારૂં પારણે. હાલર.

વીરાનું હાલરડું

• ગરબી •

વીરને ઝુલાવું પવનપારણે રે લોલ. ટેક.
પારણું તો પોયણુપાન જો. વીરને.

ફૂલે ફાલે વીર વાધતો રે લોલ,
હુલે ઝુલે લ્હેર લ્હાણ જો. વીરને.

મોંઘા મરકતમણિના મોરલા રે લોલ,
હાલરૂ જડાવું હેમ સાથ જો. વીરને.

હાલરૂની હાલક લોલકે રે લોલ,
વ્હાલ તો વધે વીર માથ જો. વીરને.

વીરો મલકાય—લઉં વારણાં રે લોલ,
પોઢી પાંપણ ચૂમી પાન જો. વીરને.

માડીજાયો વીર મ્હેકશે રે લોલ,
વાડીવધારણ છોડ જો, વીરને.

હેમંત હાલરડું

• દેશી ગરબી •

હેમહાલરૂ હાલકલ્લોલ હિંચોળું હું. ટેક.
હિંચોળું હું, બાળ હિંચોળું હું. હેમ.

હાલરૂએ હેમના હંસો જડાવું,
મરકત ઝુમરખ ટાંગુ રૂડું. હેમ.

હૈયે હાલકલ્લોલ હેતે હિંચોળું,
હાલે બાળક હુલરાવું કુણું. હેમ.

બાલુડું મારૂં બ્હાલું હીમ છે,
હૈયાની હુંફે હીમ પિગાળું હું. હેમ.

નવલી નીંદરડી નયણે નોતરૂં,
પ્રેમે અમી પીરસાવું ઉનું. હેમ.

રજનીના ચેનમાં ગરમી ઘણેરી,
ગુલાબી લ્હેરનાં સમણાં સજું. હેમ.

શિશિર હાલરડું

• રાસડો •

ઢીંગલી ઢબુરી, મારી ઢીંગલી ઢબુરી,
હૈયાની હુંફમાં ઢીંગલી ઢબુરી. ટેક.

હુંફાળું હાલરૂ ને હુંફાળી પામરી,
હિંચોળું હાથ દોર ઉનની ધરી. હૈયાની.

શઘડી જગાડી, શીત લહરી નસાડી,
નમણી નીંદર તુજ નયને ભરી. હૈયાની.

હુંફે હુલાસતી ને હુંફે વિલાસતી,
હુંફે હિંચોળતી નેણુની હુરી. હૈયાની.

શિયાળુ લ્હેરીઓ ધ્રૂજે છે બારણે,
ઝુલાવું પારણે પૂતળી પરી. હૈયાની.

ખળે ખેતર પણ તાપે છે તાપણી,
વગડે વળાવી છે ટાઢડી બુરી. હૈયાની.

ગ્રીષ્મ-હાલરડું

મારા વીરને હિંચોળું શીતળ હીંચકે રે લોલ. ટેક
જેમ હીંચે મીઠાં ફળોના ફાલ મારા.

ટાંગું પારણીએ ફૂલ મ્હોર મોગરા રે લોલ,
આંજું શીતલ કાજળ – બરાસ. મારા.

હું તો હિંચોળું, ઢાળું પવન વીંઝણે રે લોલ,
ઘામ જાય, વાય વાયરા ગુલાબ. મારા.

શીળું પારણું ઝુલે સુગંધ મ્હેકતું રે લોલ,
જેમ વેલીઓ હીંચે વૃક્ષડાળ. મારા.

ઝાડ જંપ્યાં, જંપ્યાં ભીની તીતી બધાં રે લોલ,
જંપે ઊંઘમાં વીરો રમતિયાળ. મારા.

શીળી છાયાની ઊંઘ મધુર મીઠડી રે લોલ,
જેવો કેસુડાં શીળા જળે અંગોળ. મારા.

વર્ષા–હાલરડું

પવન પારણે ઝૂલે છે વિમળ વાદળી રે લોલ,
તેમ ઝૂલે ઝૂલે છે મારો વીર જો,
વીરને ઝૂલાવું વ્હાલ વરસતે રે લોલ. ટેક

ઝમે ઝરમર મેહુલા મીઠે જળે રે લોલ,
સ્નેહધારા ઝીલે છે મારો વીર જો. વીરને.

ઇન્દ્ર આભથી અમી અપાર વરસતો રે લોલ,
નીંદર અમી શી મીઠી લે મારો વીર જો. વીરને.

વાદળ વરસે ને વસુધા મહેકતી રે લોલ,
ફૂલી મ્હેકે મલકાય મારો વીર જો. વીરને.

વીજ ચમકે વાદળ ઘટાને વીંઝતી રે લોલ,
નેણ ચમકાવે ઉંઘમહીં વીર જો. વીરને.

આનંદ ઉત્સાહ પ્રેરણા

• હરિગીત •

આનંદની વાતો કરો; દિલગીર દુનિયા છે બધી,
તેમાં નિસાસા તમતણા ન ઉમેરવા લગીરે વળી.
મારગ બધા નથી આકરા, શુભ સુલભ પંથે પરવરો,
ભૂલેલ ને થાકેલને એ સુખદ પંથ બતાવવો.

અફસોસ શોક તણા બધે ભણકાર ગાજે વિશ્વમાં,
દર્દો અને દુઃખો તણાં ભાલાં ઘણાં ભોંકી રહ્યાં!
ત્યાં આશ ને આનંદ ને ઉત્સાહ પ્રેરો પ્રેમથી,
ઉલ્લાસ જગવો અંતરે કલ્યાણ કેરી નેમથી.
પ્રભુતા બધે પ્રકટાવજો આનંદની વાતો વડે,
ના એ બને તો મૌન સેવો, ખોટ તેથી નહિ પડે.

વાતો વળી આરોગ્યની કરવી જીવનના જોસથી,
દુનિયાં બધી દર્દે દુભાણી દૂબળી કંઇ દીસતી.
તેમાં ઉમેરો ના તમારા માંદલા રણકારને,
બળ, શૌર્ય, વિક્રમના ઉછાળો ઊર્મિ અપરંપારને.

બાળકોને રમવા દો

• દ્રુતવિલંબિત •

રમતમાં વિકસે બળ અંગનું,
રમતમાં વિલસે દિલ રંગ શું!
રમતમાં પણ શિક્ષણ છે રહ્યું,
રમતમાં સહુ જીવન ખીલતું.

રમત, બાળક સર્વ ! રમ્યા કરો,
વિરલ સૌ સુખ લાભ જમા કરો;
રમતમાં વિસરાય મમત્વ ને
સમૂહનું હિત તે સહુનું બને.

સબલ ભેરૂતણી ભલી ભાવના
પ્રકટતી દિલ કોમળ બાળના;
કંઇ કંઇ નવ દર્શન પામવાં,
કંઇ કંઇ હૃદયો વિકસાવવાં.

સરલ સુંદર પાઠ પઢાવતી,
રમત જીવનજોમ જગાવતી;
ક્યમ પછી ન રમું? તું જ બા! કહે,
મન ખરૂં મુજ તો રમવા ચહે.

એકલ લણનારી

• દોહરા •

ખેતર નિરખું એકલી કન્યા કો સુકુમાર
લણતી ને ગાતી જતી, રહું ઉભો પળવાર.

વાઢી વાઢી વાળતી અનાજ-પૂળા આપ,
ગમી-ગીત ગાયા કરે, હૃદય હશે પરિતાપ ?

સુણું સુણું, સૌ સીમ તો ગઇ બની ગંભીર !
ગીત નાદના પૂરમાં બધું ય વિશ્વ બધીર !

કોઇ કદી પંથીજને ચંડુલ કેરૂં ગાન
આવું ના મધુરૂં સુણ્યું ઝણઝણતું રવ કાન !

વસંતમાં કોયલ વળી કદી ન આવું ગાય,
સીમ અને સાગર બધે રવ મધુરા રેલાય !

કોઇ કહેશે કેમ ને શું ગાતી એ ગીત ?
કદાચ કંઇ ગત કાળનું ઉદાસ દ્રવતું ચિત્ત !

દુઃખતણો, દિલદર્દનો કદા હશે રણકાર ?
જગમાં એવા ઝીલવા હા ! રવ વારંવાર !

કન્યા તો ગાયા કરે, જાણ્યે નહિ કંઇ અંત,
ગાતી કામ કર્યા કરે, પળતો સુણતાં પંથ.

ધરાઇને મેં સાંભળ્યું ગમતું હૈયે ગીત,
રવ ઉરમાં રણકી રહ્યા વખત જતાં ય બચીત!

વીતેલી વર્ષા

દોહરા

કલરવ પંખીડાં કરે, નિર્મળ વહેતાં નીર,
સરોવરો છલકાય છે, શીતલ શાંત સમીર.

લીલા વાઘામાં લચ્યાં ખેતર ઝોલા ખાય,
ઉમંગ ખેડુત ઉરમાં, હળી મળી હરખાય.

ઢોર નિશંક ચર્યા કરે, કરે ન ઊંચાં શીર,
સાઠ ચરે સંગે છતાં જાણે એક ખમીર.

થાક્યાં લાગે વાદળાં, ખૂટ્યાં ગગને નીર,
વિદાય થઇ વર્ષા હવે હારીને નિજ હીર.

વાડચે ઉડતા વાણિયા, વાત શિયાળુ વાય,
સીમતણી સોહામણી સભરા સૌસમ કાય.

હળ હોંશે હંકારતા, ગાતા ખેડુત ગાન,
ખીણે, સીમે, ગોંદરે, ગાજે છે ગુલ્તાન.

પોંક નવાન્ન તણા પડે, લાણી લ્હાણુ મણાય,
અઢળક ઢગલા અન્નના, ખળાં ગણ્યાં ન ગણાય.

વિરલ સરે કો વાદળી ચોખ્ખા નભને ચોક,
દિલ આનંદી દીસતાં, રંગીલાં સૌ લોક.

મા આવ્યાની વાટ

• દોહરા •

બે ગામડિયાં બાળકો ગરીબ ભાઇ બ્હેન,
એને દીઠાં એકલાં ટળવળતાં બેચેન.

બ્હેન હતી છો વર્ષની, ચાર વર્ષનો ભાઇ,
બ્હેન ફાટલી ઘાઘરી, જીર્ણ ઝભામાં ભાઇ.

પ્રભાતથી પોકારતો રડતો વારંવાર,
બ્હેન પટાવે ભાઈને, રુદન ઘટે ન લગાર.

બ્હેન કહે : 'બા આવશે જોજે હમણાં વીર !
ખાવાનું કંઇ લાવશે, ધાર જરા તું ધીર.'

તોય ભાઇ 'એં એં' કરે, હિબકાં છાંનાં ખાય,
'પણ ક્યારે બા આવશે ?' એમ કહી અકળાય.

'અબઘડી બા લઇ આવશે શેલડી ને વળી પોંક,
સાંભરતું નથી શું તને ? છે ગઇ કહી છચોક.'

'સંભાર્યાથી શું મટે ભરી પેટમાં ભૂખ ?
સાંભરતાં સામું વધે અંગે થતું અસુખ.'

એમ કહી હિબકાં ભરી રડતો નાનો બાળ,
બ્હેન કહે : 'છાનો રહે, રડવું તારું બાળ.'

'ચાલ શિળે પેલે જ'યે', અહીં તો તપી જવાય,
ઝાડ તણે ત્યાં છાંયડે શરીર શાતા થાય.'

એમ કહી દોરી ગઇ છાંયામાં નિજ ભ્રાત,
ઘડીક બેઠાં ત્યાં વળી જોતાં માની વાટ.

ફૂંકે શીતળ વાયરા, અડધ ઉઘાડાં અંગ,
ટાઢે ધ્રુજતાં તો કરે સૂરજ કેરો સંગ.

રોંઢાવેળા પણ વટી, લૂખી રાહ રટાય,
ઘડી તડકે ઘડી છાંયડે ફેરા ફોગટ ખાય.

હીંચોળે છે એમને તડકા ને વળી ટાઢ,
રાહતણી દોરી વડે મા આવ્યાની વાટ.

'જરૂર લેતી આવશે ખાવાનું કંઇ માત,'
રાત લગી એ રાહમાં દીન બહેન ને ભ્રાત.

મોંઘીની ભેટ

• દોહરા •

બજાર કેરી ભીડમાં વળોટતો હું વાટ,
પાછળથી પાસે થતો સુણું કંઇ સુસવાટ;

ખસું ખસું ત્યાં ખૂંદતી સાઇકલ ઝપટે જાય;
ભાંગી મારી લાકડી, ચગદીને મુજ પાય.

આગળ ચાલ્યો જાઉં ત્યાં દીઠી બાળા એક,
હૈયાફાટ રડયા કરે, છાની ન રહે છેક.

પૂછયું:'બાપુ! કાં રડે? શું છે તારે દુઃખ?'
પણ એ રોતી ના રહે, હિબકે ઉછળે કૂખ.

ધીમે પંપાળી જરી છાની રાખી બાળ,
બાજુ એ બેસારતાં સમારતી નિજ વાળ.

'બોલ બહેન, શું નામ? ને શું છે તારે કામ?
પડી જવાયું શા થકી? ઠેબાણી કો ઠામ?'

'મા મુજને મોંઘી કહે, મેલી લેવા દૂધ,
ભાઇ પડયો છે તાવમાં, તેને નહિ કંઇ શૂધ:

ઝપટે પાડી સાઇકલે, છોલ્યું સર્વ શરીર,
પીડા નહિ તેની ગણું, પણ ઢોળ્યું મુજ ખીર.'

લાગી એ રડવા વળી, હિબકાં હૈયું ખાય,
લોટો ખાલી દેખતાં અતિશય રોતી જાય.

'છાની બાપુ, છેક થા, લોટો લઇને ચાલ,
દૂધ ફરી લઇએ વળી, મળશે તાજો માલ.'

'માએ માંડ દળી દળી કરેલ પૈસા ચાર,
દૂધ દુકાનેથી હવે કેમ મળે ફરી વાર?
અફસૂસ વૈદે છે કહ્યું કરવા ખૂબ જતન,
દૂધ વગર દેવું નહિ અણુપૂછ્યું કંઇ અન્ન.'

એમ કહી હિબકાં ભરી રડી પડી ફરી વાર,
છાની તેને રાખવા કર્યા સ્નેહઉપચાર.

છેલાણી ને છાકટા સાઇકલના અસવાર,
હડફેટે પીડા થતી ગણે નહિ જ ગમાર.

ધસમસતા જાયે ધસ્યા લુંટાઇ જાણ્યે જાય:
પલાણ કેરી પીઠમાં છાક વસ્યો વરતાય!

મોંઘી મોંઘા મૂલનું રત્ન જ રગદોળાય,
ગમારને ગણના કશી? કચરી કોમળ કાય!

'ચાલ ઊઠ લોટો લઇ, દૂધ અપાવું બહેન!
પાજે જઇને ભાઇને, વળશે એને ચેન.'

એમ કહી ઉભી કરી, જઇ અપાવ્યું દૂધ,
ખુશી ખુશી બાળા બની, ભૂલી ગઇ સૌ દુઃખ.

રૂપિયો ઉપર રોકડો આપ્યો તેને હાથ,
દૂધ રોજ લેવા અને પાવાને નિજ ભ્રાત.

ચમક્યાં એનાં નેણુ શાં! જાણ્યે હરખ ન માય,
ઉર આનંદે ઊછળ્યું: સાજો ભાઇ જણ્યા જણાય!

અમે સાત છઈએ

• દોહરા •

સુખચેને જીવે સદા ભોળું ગભરૂ બાળ,
હર અવયવ જીવન ભર્યું, કયમ સમજે એ કાળ?

• ભુજંગી •

દીઠી એકદા એક મેં ગ્રામબાળા,
વીત્યા, તે કહે, સાત તેને શિયાળા;
દિસે વાળનાં ગૂંચળાં શું રૂપાળાં!
ઝુલે શ્યામ ઝુલ્ફાં કપાળે સુંવાળાં!

મીઠું મુખ, દેખાવ સૌ ગામડાનો,
પહેર્યો હતો ગ્રામપોશાક નાનો;
રૂડાં નેણ, તેથી અતિશે રૂપાળી,
બન્યો હું ખુશી રૂપ તેનું નિહાળી.

'તમે બહેન ભાંડુ બધાં કેટલાં છો?'
'પુછો કેટલાં? સાત ભાંડુ અમે તો.'
હશે કોણ? ને કેમ પૂછે મને આ—
રહી જોઇ તાજૂબ થઇ એમ બાળા.

'અને એ બધાં ક્યાં? કહે બહેન બાપુ!'
કહ્યું કે 'બધાં સાતની ભાળ આપું:

'વડી બ્હેન બે સાસરે છે સિધાવી,
ગયા ભાઇ બે સીમ સામી વટાવી.

અને બે જણાં આ સુતાં છે મસાણે,
બચી બ્હેન ને ભાઇ ભીમો સુવાણે;

ઉભી આ અહીં ઝૂંપડી ઝાડ વાંસે,
રહું હું અને બા અહીં એહ પાસે.'

• ઝૂલણા •

'તું ક્હે બે ગયાં સાસરે, ને વળી
છે ગયા ભાઇ બે સીમવાટે,
તોય તમ સાત જણ કેમ? તે તું ક્હે,
મધુર બાલા! ઘટે કેમ ઘાટે?'

નાની બાલા વદી કે અમે સાત જણ
બાંધવાં ભાઇબ્હેનો મળીને,
બે અહીં છે સુતાં આ મસાણે જુવો
ઝાડને ઓથ પડથાર નીચે.'

'તું ફરે દોડતી કન્યકા! ને બધે
અવયવે તરવરે જીવ તારે;
બે ઢબૂરેલ પડથાર નીચે પડયાં;
તો તમે પાંચ જણ ફકત ત્યારે.'

'આ હજી ચોતરા છે નવા તે જુવો,'
તુર્ત બાળા વદી એક શ્વાસે,

'બાર ડગલાં જ મુજ બારણેથી થતાં,
બેઉ પોઢે અહીં પાસપાસે.

હું અહીં રોજ આ ઢીંગલીથી રમું,
રોજ દાણા વળી અહીં જ વીણું,
ત્યાં વળી ભોંય પર પાસ બેસી કરી
ગીત હું તેમને ગાઉં મીઠું.

રોજ સાંજે વળી ઊજળું આભ ને
હોય ખુલ્લી હવા મધુર તાજી,
હું લઇ વાડકી દૂધ પીવા તણી
ત્યાં જઇ ખાઉં ને થાઉં રાજી.

જે બચી બ્હેન પહેલી ગઇ તે તણી
પીડ પોઢણુ નહીં જાય દીઠી !
પણ પ્રભુએ શમાવી બધી પીડને,
ને પછી તે લહે નીંદ મીઠી

ને હવે જ્યાં અહીં તે સુતી છે તહીં
ઘાસ જ્યારે સુકાઈ ગયાં'તાં,
હું અને ભાઇ ભીમો અમે બે જણાં
રોજ ભેળાં મળી રમત રમતાં.

પણ પછી ભોંય ભીંજાઈ વરસાદમાં
હું ગઇ ઝીલવા નીર ઝરતાં,
ભાઇ ભીમો ગયો બ્હેન પાસે અને
તે ય સૂતો તહાં જીવ ઠરતાં'

'તો પછી કેટલાં તમ રહ્યાં ?' મેં કહ્યું,
'જો ગયાં બે જણાં સ્વર્ગ વાટે ?'
તુર્ત ઉત્તર મળ્યો કન્યકાને મુખે–
'હા મુરબ્બી ! અમે સાત છઇએ.'

'એ પરંતુ મુવાં, બે ગયાં છે મરી,
તેમના જીવ સ્વર્ગે સિધાવ્યા !'
અંધને આરસી પણ ન કી એ હતી,
કન્યકા તોય મન નિજ ખરૂં માનતી–
ને વદી: 'ના, અમે સાત છઇએ.'

તરૂણ ઉમેદો

• દોહરા •

તાજું જીવન તરવરે, કુમાર વય સુકુમાર,
ઉર અભિલાષો અવનવા પ્રકટે અપરંપાર.

હું જ્યારે ભણતો હજી નિશાળિયો નિરધાર,
જીવનઅનુભવ જગતના હતા નહીં જ લગાર.

પણ કો પંડિત દેખતાં પંડિત બનવા પ્રેમ,
સુણતાં વક્તા મન થતું બનું વક્તા હું એમ.

પંડિત મોટી પાઘડી પહેર્યાથી જ થવાય!
છૂટ છટાથી બોલતાં વક્તા બની જવાય!

અગમ્ય એવા ખ્યાલમાં રાચું મનમાં રોજ,
કુમાર વયની કૂમળી માણું મનમાં મોજ.

એક વખત આદર હતો મંદિરમાં મેહફિલ,
અજબ બજૈયો જાણતાં આતુર સુણવા દિલ.

સુણી બજૈયો મન થતું થવા બજૈયો એક,
ગાયક ગાન સુણી વળી ગાયક બનવા નેક.

મનનાં એમ મનોરથો દશે દિશે દોરાય,
લેશ ન ભાન લગામનું, તોયઉમંગ ન માય!

દેખી વળી કો શેઠિયો શેઠ થવાની હોંશ,
અધિકારી દેખી વળી અધિકારી ખાહેશ.

વિરલ સ્થાન પદવી વિષે અકળ વ્યક્તિસંજોગ,
હોંશ હજાર કરે છતાં એક લહે ઉપભોગ !

પક્ષપાત પ્રભુનો ગણે તરૂણ કુમાર તુરંગ,
કુમાર વયના કૂમળા કાચા દિલના રંગ !

બહાદુર કો નરની સુણી કે વાંચીને વાત,
બહાદુર બનવા મન થતું, જોમ ઉછળતું જાત !

પરાક્રમો મોટાં કરી પ્રસિદ્ધ બનવા કોડ,
ઉરમાં કૈં કૈં ઊઠતા અગમ્ય ઉર્મિ ક્રોડ,

પણ જ્યારે જગધૂંસરે જન સર્વે જોડાય,
કોઇ મુકાદમ, મજુર કે ચાકર મહેતો થાય !

ઉમેદ ને આશા બધી, હોંશ અને ઉલ્લાસ,
કુમાર વયનાં ક્યાં જતાં ? કર્યાં કરૂં જ તપાસ !

ટિપ્પણ

૧ વાસંતિક ટહુકો

વસંતમાં કોકિલનો મીઠો રવ સંભળાય છે, પણ કોકિલ કેવળ અદૃશ્ય રહે છે; એવા અમૂર્ત વાસંતિક ટહુકારને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખાયું છે. આમાં શ્રવણમધુર ટહુકો સંભળાવા છતાં ટહુકો કરનાર કેવળ અગોચર રહે છે, એટલે એને વાસંતિક ટહુકો કહ્યો છે. જીવનના વસંતમાં હૃદયમાં પ્રેમોદ્ગારનો ઉદ્ભવ થાય અને તેમાંથી પરિણામે પ્રેમપરબ્રહ્મની ઝાંખી થાય એવો કંઇ ભાવ આ કાવ્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન છે.

વિરત ટહુકો = વિરમી વિરમીને સંભળાતો કુહુરવ.

વિયત પથમાં = આકાશમાં, ગગનતલમાં.

લાજતો = વિરમી વિરમીને સાદ કરનાર પોતે અદૃશ્ય રહીને કુહુરવ કરે છે, માટે એ પ્રકારના રવને શરમાતો કહ્યો છે. પ્રેમના આન્તરધ્વનિની ગુપ્ત અને કંઇક અગમ્ય પ્રેરણાનું સૂચન છે.

પ્રણવધ્વનિ શો ... વગેરે = જાણે બે કે ત્રણ ૐકારધ્વનિના એક સાથે ઉચ્ચારાતા ગંભીર રવ હોય એમ કુહુરવ ગર્જી રહે છે.

મધુર રવની ... પ્રતિધ્વનિ = આ કોઇ મધુર રવોના અમૂર્ત ઊર્મિ હશે ? કે હૃદયના સ્નેહોર્મિના કંઇ પ્રતિધ્વનિ હશે ?

સંદેશા સખીદિલના = સ્વર્ગીય સ્નેહના કે સનમના સંદેશા.

શ્રુતિગુણતણાં સાક્ષી ... વગેરે = કાને મધુર રવ તો સંભળાય છે, પરંતુ કર્ણનાં સાક્ષી બનવા નયનો અસમર્થ છે કેમ કે તે ટહુકો કરનારને દેખી શકતાં નથી.

કહું કહું કરે ... વગેરે = ઘડીએ ઘડીએ લઘુ લઘુ કુહુરવ સંભળાય છે, પણ એ મધુર રણકારની દીર્ઘ લ્હાણ મળતી નથી; તેથી તે અમૂર્ત વાણી જાણે બધું જે કહેવાનું છે તે મોકળા મનથી કહી દેતી નથી, પણ અધૂરૂં રાખે છે, એમ કલ્પના છે.

સનમદિલના ... વગેરે = સવિશેષ ખ્યાલ એમ થાય છે કે દિલદારના ખરા જીગરના સ્નેહસંદેશા સાંભળવાને શું હું લાયક નથી ? અથવા એ માશૂકના કંઇ વિપરિત આદેશો મારા જેવા મુલાયમ દિલના આશકને સંભળાવવાના વિચારે એ અમૂર્ત વાણીનો કંઠ શું ગળગળો થઇ જાય છે ? અથવા પ્રેમરસના એ સંદેશાની ઉષ્મા એ કંઠને કંઇ આર્દ્ર કરી દે છે ?

શ્રુતિલ્હાણું ગયું = મધુર કુહુરવનો શ્રવણઆહ્લાદ બસ ગયો, અને દર્શનના અભાવ ભેગી હવે શૂન્ય બધિરતા પણ છવાઇ ગઇ.

ઉરઝરણના ઊર્મિ... વગેરે = એ ઇશ્વરી પ્રેમની લઘુ માર્મિક પ્રેરણાઓ દ્વારા ઉરમાં કંઇ કંઈ પ્રકારના સ્નેહોર્મિ ઊછળી રહ્યા, અને જાણે સાક્ષાત પ્રણયપરબ્રહ્મના ૐકારના પડઘા હૃદયના ઊંડાણમાં કાયમ માટે કોરાઇ રહ્યા !

૨ કોકિલાને

આ કાવ્યમાં કોકિલા અગોચર તો છે, પણ તે સાદ તે કુહુરવ કોકિલાનો છે એવું ભાન હોવાનું આગળ કડી ૪ માં બતાવાય

છે; અને ત્યાં તેને સહકારમાંથી પ્રેમમંત્રો લલકારવાનું કહેવામાં આવે છે. તેમ છતાં, આરંભની ત્રણ કડીમાં તે સુમધુર સ્વર કોનો અને ક્યાંથી આવે છે ? તે જાણવાની, અને કુહુરવ કરનાર એ મધુર વ્યક્તિ કોણ છે ? કેવી છે ? તે જોવાની અધીરાઇ ચીતરવામાં આવી છે.

અમૂર્ત વાણી ... વગેરે = કુદરતની એ અમૂર્ત વાણીમાં સત્યદર્શન થતાં તેને વેદવાણી કહેવામાં આવે છે.

ચૈતન્યચરાણી .... વગેરે = એ રસિલા કુહુરવો આખા વિશ્વમાં જાણે ચેતના ભરી દેતા અને સ્નેહરસ રેલાવતા લાગે છે.

એનાં ટુંકા સંબોધનો – 'કહું કહું' કરીને કહેવાની ખરી માર્મિક વાત જાણે કહેતાં નથી તેથી હૃદયમાં તાલાવેલી વધે છે, અને વિલંબિત વચનો વસમાં લાગે છે. એટલામાં કોકિલ ઊડી જવાથી કે તેના બોલ છેક બંધ પડી જવાથી જગતભરમાં શૂન્યતા અને અંધકાર છવાઇ રહેતાં લાગે છે, અને સર્વ ઇન્દ્રિયગ્રામ જડવત્ થઇ જાય છે.

સ્નેહવાણીના શ્રવણની પિપાસા હજી જાગૃત થઇને શ્રુતિભોગની ઉત્સુકતા વધે છે એટલામાં સ્નેહી સ્વજન મૌન ધારણ કરી લે એ તો અસહ્ય થઇ પડે !

૩ સુમનને

જીવનભર હાસ ટકતું = પાંખડીઓ ચીમળાઇ ખરી પડે અને જીવનનો અંત આવે ત્યાં સુધી, હે પુષ્પ ! તું તારૂં હાસ–આનંદ શી રીતે ટકાવી રાખે છે ?

અને શાથી દાખે ... સુરભ = અને તારા કોમળ સુકુમાર દિલમાંથી એવી સ્વર્ગીય સુગંધ મરતાં લગી શી રીતે પમર્યા કરી શકે છે ?

ન શું ઝંઝાવાતો ... વગેરે = આ સંસારજીવનમાં ઝંઝાવાત, તાપ, ક્લેશ વગેરે વિષમ પરિસ્થિતિમાં તને તારા ઉદ્યાને બધું અનુકૂલ શી રીતે થાય છે? એમ સમગ્ર પ્રકૃતિને અનુકૂલ કરી લેવાનો કંઇ સહેલો માર્ગ તને જાણવામાં હોય તો, બાપુ! તું તે મને બતાવ, કે તે માર્ગે હું પ્રયાણ કરૂં.

ખરે, વૃત્તિ તારી ... વગેરે = ખરેખર, તારા દિલની વૃત્તિ બાલક જેવી શુભ નિર્મલ છે.

અખંડાનંદે ... વગેરે = બાળક માફક તારી જીવનવલ્લી પણ અખંડાનંદે ખીલતી રહે છે.

તને રાગદ્વેષો ... વગેરે = જગતજનને રાગદ્વેષ, શીતોષ્ણ, આદિ દ્વંદ્વ – એટલે પ્રકૃતિના વિરુદ્ધ ગુણો—જે કનડી રહ્યા છે, તે તને કાંઇ નડતા નથી, કેમ કે તું તો તે બધામાં સામ્ય ગણે છે. એ સામ્યાવસ્થાનાં દૃષ્ટાન્તો નીચેની બે કડીમાં અપાય છે જેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

છેલ્લી કડીમાં સુમનને પૂછવામાં આવે છે કે એવી સામ્યાવસ્થા શી રીતે તારામાં જીવનભર જામી રહે છે તે, કહે, શી રીતે શીખાય?

૪ સખી ચંદાને

સુધા દ્રવંતા ... વગેરે = અમૃત ઝમતા હૃદયથી શોભતી.

તું રાસમાં લીન = તું આકાશમાં તારલીઓ સાથે જે અદ્ભુત રાસ ખેલી રહી છે તેમાં આખી સૃષ્ટિ લીન થઇ ગઇ છે, અને તેં પ્રેરેલા કંઇ મોહમાં સમષ્ટિ મુગ્ધ બની ગઇ છે. ચાંદનીની ઉજ્જ્વલ રાત્રિના સુખમય શાન્તિમય સમયનું આ વર્ણન છે.

અમૂર્ત તો યે ... વગેરે = તું કોઇ અમૂર્ત પરમતત્વ છતાં જીવોના

અંતરની ભાવના ઉજાળવા માટે અને સંસારની વિષમતામાં શીતલ શાન્ત સમભાવ પ્રસારવા માટે તું આવું સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી અવતરી છે, એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

કડી ૩ માં ચંદાને પવિત્રતા અને પ્રેમની પ્રેરક અને પોષક કહી છે. કડી ૪ માં તેને સર્વવ્યાપી બ્રહ્મરૂપ કલ્પવામાં આવે છે, અને તેની સર્વવ્યાપકતાનાં દૃષ્ટાન્તો રજુ કરાય છે.

પીયૂષ મીઠાં અધૂરાં શું પાવાં ? = મધુર અમૃતપાનની તૃપ્તિ જ ન થાય, અને ગમે તેટલો દીર્ઘકાલ તેનો ઉપભોગ લેતાં છતાં સદા અતૃપ્તિ જ રહે, એવા ભાવથી ચંદાને ચાલ્યાં નહિ જવા માટે અને ઘડીક હજી શોભવા માટે વીનવવામાં આવે છે કે 'તું ઘડીક વાદળીઓમાં રમી વિરમીને રંગબેરંગ બનવાનો આનંદ લે.'

આ વાદળી આત્મસ્વરૂપ કીધી ... વગેરે = ચંદાનો આશક માને છે કે પોતાનું વીનવણું માન્ય રાખીને સુખી ચંદાએ વાદળીઓમાં વિહરવાનું સ્વીકારી તેને પણ આત્મસ્વરૂપ કરી – ઉજાળી દીધી, અને અખિલ સૃષ્ટિ પણ એવી તો ધવલ ઉજ્જવલ બની રહી કે જાણે તેણે ચંદા સાથે અભેદ દીક્ષા લીધી હોય ! આશકને પ્રકૃતિમાત્ર પોતાની માશૂક – ચંદાસ્વરૂપ બની ગયેલ લાગે છે. આ દૃશ્ય જોઇને આશકને પોતાની ચંદા – માશૂકની રશ્મિરસી ગ્રહી ગગનમાં ચઢી જવાની, અને પ્રેમમૂર્તિ ચંદાને પહોંચીને તેમાં અભેદભાવે વિલીન થઇ જવાની વૃત્તિ જાગે છે.

છેલ્લી કડીમાં ચંદા એક અખંડ પ્રેમતત્ત્વ, બ્રહ્મમૂર્તિ, અને વિશ્વ-વ્યાપક ચૈતન્ય હોવાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૫ લહરીને

આ કાવ્યમાં મીઠી ગુલાબી ધીમી ધીમી આવતી પવનની લહરીને

આવકાર આપીને સંબોધવામાં આવે છે:

સંદેશ કંઇ લાવે ... વગેરે = શું સનમનો કંઇ ગુપ્ત સંદેશ લઇને તું આવે છે?

માશુક કંઇ બક્ષે ... વગેરે = સનમને કે નિસર્ગને માશૂક ગણીને કહેવામાં આવે છે કે એ માશૂકે પોતાના જીગરની મીઠી ઊર્મિની લહેરો મને કંઇ આપવા તને મોકલી છે?

સંદેશ એ કહે ... વગેરે = તો તો માશૂકના હૃદયોર્મિના સંદેશા જલદી કહી દે, અને ધીમેથી કહેજે.

એ બોલગૂલો ... વગેરે = માશૂકના બોલગૂલોને તો શિરે ધરવા તત્પર છું.

લહેરો જિગરની ઉપરે હીંચું = એના હૃદયની હીંચતી લહેરો જેમ હિંચોળે તેમ હીંચવા ઉત્સુક છું.

દિલદારનું દિલ ... વગેરે = એ દિલદારના દિલને મારા સ્નેહથી તરબોળ કરવા ચાહું છું.

હવે પછીની ૫ થી ૯ કડીમાં મીઠી પવનલહરીનું કુદરતી વર્ણન કરતાં કરતાં તેનાં વખાણ કરીને સનમનો ગુપ્ત સ્નેહસંદેશ કહી દેવા માટે તેને વીનવવામાં આવે છે.

ૐકાર ઊંડા ... વગેરે = લહરી જાણે પરમતત્ત્વની – સનમની દ્દૂતિ હોય તેમ તેનાં સવિશેષ વખાણ કરી વીનવવામાં આવે છે કે તારે હૈયે તો ઊંડા ૐકારરવ લહકી રહ્યા છે, તારા હૃદયની ઊર્મિમાં અદ્વૈત ભાવ લોટી રહ્યા છે. (પવનની લહેરો સુગંધ દુર્ગંધ બધામાં સમભાવે વિહરે છે માટે.) માટે એવો સમભાવ શીખવાડ, હું માગું છું તે સ્નેહસંદેશ આપ, અને તું મારી મુર્શદ બનીને મને અખંડ પ્રેમની મંત્રદીક્ષા દે.

૬ પ્રભાકરને ભાવાઞ્જલિ

સૂર્યોદયના પ્રાતર્દર્શનથી સ્વાભાવિક જાગૃત થતા ભાવો, કુદરતમાં પ્રભાતે પ્રકટ થતી જાગૃતિ, અને સર્વમાં સ્ફુરી રહેતી ચેતનાનું વર્ણન આ કાવ્યમાં કરેલું છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૭ કુદરતને યાચના

કુદરતનાં વિવિધ જડ અને ચેતન સત્ત્વોની સહાનુભૂતિ બાંધવભાવે માગવામાં આવે છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૮ વસંતલીલા

ક્લાન્તભાવો હરે છે = દુનિયાના ક્લેશયુક્ત પરિશ્રમથી પેદા થતા ખિન્ન ભાવોને વનની મીઠી સુગંધલહેરો દૂર કરે છે.

વચન મધુરાંના અનુવાદ પેરે = કોકિલના દિવ્ય કુહુરવો જાણે પ્રિયજનનાં મધુરાં વચનોના અનુવાદો હોય એમ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

મરકતતણી મેખળા = પર્વતના કટિભાગે ઊગેલ વનસ્પતિ વસંતમાં નવપલ્લવિત લીલીછમ દેખાતાં જાણે તેણે મરકતમણિની કટિ-મેખળા પહેરી હોય એવું લાગે છે.

વલ્લી–ઝૂલે ... વગેરે = પવનલહરી બહેનો પોતાના બન્ધુફૂલડાંને વલ્લીઓના ઝૂલામાં સુવરાવીને મંજુલ હાલરડાં ગાઇ હિંચોળતી હોય એમ લાગે છે. કુદરત બધીમાં કૌટુમ્બિક સ્નેહશૃંગાર દૃશ્ય થાય છે. અને એ પ્રિય જનના સહવાસનું પરિણામ છે; નહિ તો એની એ કુદરત કંઇ જુદી જ લાગે.

નીચેની કડી ૩ થી ૬ માં વસંતઋતુમાં કુદરતના આનંદવિહારનું, પંખી, પશુ અને વનસ્પતિના સ્નેહઆવિર્ભાવનું વર્ણન છે.

તે આ મીઠો મનસીજ સખા = આ અનંગ જે

આપણા વિરહ વખતે ક્રૂર કઠોર જણાતો હતો તે આજ સુખસહ-વાસની પરિસ્થિતિમાં કંઇ ઔર આર્દ્ર-સવિશેષ કોમળ દીસે છે.

તવ મધુર ને સૌમ્ય ચૈતન્ય કેરૂં ... વગેરે = આમ મનસીજ સાનુકૂલ અને નિસર્ગ આહ્લાદમય લાગવાનું કારણ એટલું જ કે હે વહાલી! તારૂં સુમધુર સૌમ્ય ચૈતન્ય અહીં શીતલ ઝરણરૂપે અખંડ રેલી રહ્યું છે, અને બધી પ્રકૃતિ તો એ અખંડ ઝરણમાંથી આનંદના જલબુંદ માત્ર ઝીલી રહી છે.

૯ વસંતવીણા

આ કાવ્યમાં માધવની મુરલી માફક વસંતવીણા આખા જગતને આનંદમાં નચાવી રહ્યાનું વર્ણન છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૦ મધુમાસમહિમા

આમાં સ્વર્ગીય હોરીના આનંદખેલનમાં ઇષ્ટ સાથેના અભેદનું ભાન કરાવાય છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૧ મધુકરનો મંત્ર

અહીં ભ્રમરના સારગ્રાહીપણાને ઉદ્દેશીને, આનંદગુંજનમાં નિરંતર રહીને, જ્યાં જ્યાં સ્નેહસંપાદન થઇ શકે ત્યાંથી રસતત્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું કહેવામાં આવે છે.

૧૨ સાગરતીરે સંધ્યા

શણગાર સજી વરવા આવેલી સંધ્યાસખીના સ્નેહલગ્ન માટેની સાગરની ઉત્સુકતા આમાં ચીતરવામાં આવી છે. એ લગ્નોત્સવના ઉત્સાહની લહાણ સૃષ્ટિનાં જીવ નિર્જીવ બધાં જાનૈયાં જોડાં લઇ લઇને રાત્રિ સંગે હસી હસી તાળી દેતાં વિદાય થાય છે.

૧૩ ચાંદની રાત

ચંદ્રથી ઉજ્જ્વલ રાત્રિનું આમાં વર્ણન છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૪ ચંદ્રાઅવગાહ

રૂપેરી આકાશના તળાવમાં જાણે ચંદ્રા છૂટથી સ્નાન કરતી, અને સ્નાન કરી રહીને નીલામ્બર તારાજડિત સાળુ સજી ધીમે ધીમે ગગનમાં ઊંચે ઊંચે ચડતી ચીતરવામાં આવે છે, અને તેને આરોહ-ખેદથી પરિશ્રમ પડતો જણાય છે.

૧૫ શિખરિન્ અને સરિતા

ભવ્ય પર્વતની તળેટીમાં સરિતાના મનોહર પ્રવાહના દૃશ્યથી ઇશની મહત્તા અને ભવ્ય ગંભીરતા આગળ બધાં કુદરતી તત્ત્વો જાણે પોતપોતાની અંશમાત્ર ચેતના ભક્તિભાવે અર્પણ કરી રહ્યાં લાગે છે. અને એ જોઇને આપણને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવાની પ્રેરણા થાય છે.

સૃષ્ટિ સંગાનને કાન ધરતી = નદીના પ્રવાહના મંદ મંદ ખળખળ અવાજ સાથે પક્ષીના મૃદુ કલરવ ભળતાં એવું અદ્‌ભુત મનોહર સંગાન જામે છે કે જાણે બધી સૃષ્ટિ તે સાંભળવા માટે શાન્ત બનીને કાન ધરી રહી લાગે છે.

સરિત વિનિમય કરે સીકર અર્પી = પવનલહરીઓ સુમનોનો પરિમલ લઇ લઇ આવે છે તેને સરિતા પોતાના ઠંડા સીકરો – વારિનાં છાંટણાં આપીને લહરીઓ પાસેથી પુષ્પોનો પરિમલ અને ઊડી આવતાં પુષ્પો પણ બદલામાં લેતી હોય એમ જણાય છે. અને ગિરિરાજનું પાદપ્રક્ષાલન કરીને સરિતા ઉપર પ્રમાણે મેળવી લીધેલાં પુષ્પોથી અને તેના પરિમલથી ગિરિચરણે અંજલિ અર્પે છે.

આવા ભક્તિભર્યા ગંભીર ભાવોનાં દર્શનથી ઇશ્વરભક્તિ ઊભરાવાથી દરેક વ્યક્તિ પોતાનું આત્મચૈતન્ય પ્રભુને અર્પણ કરે છે.

૧૬ સરિતાસ્વયંવર

પર્વતમાંથી નીકળીને છેક સમુદ્રમિલન સુધીનું સરિતાના કુદરતી

વહનના દૃશ્યનું યથાર્થ વર્ણન સરિતાના સ્વયંવરરૂપે કરવામાં આવ્યું છે.

નિમ્ન પથે પળી = નીચા ઢોળાવને માર્ગે ઝરણનું કુદરતી વહન થાય, માટે આ તરુણ નિર્ઝરિણી પોતે નીચે નીચે માર્ગે ચાલતી થઇ એમ કહે છે.

નહિ કાંઇ ગતિનું જ્ઞાન... વગેરે = ગિરિવર તાતનો અંક છોડીને ચાલતી એ સરિતબાલિકાને હજી કયે માર્ગે ગમન કરવાથી સમુદ્ર-સંગમે પહોંચાશે તેનું પૂર્વદર્શન હોતું નથી.

દ્રુતવિલંબિત માર્ગમાં ભૂલી વને = કોઇ સ્થળે બહુ ઢાળ વાળો માર્ગ હોય ત્યાં ઝરણું ઝડપથી દોડતું જણાય, અને વળી સપાટ જમીન આવે ત્યાં તેની ગતિ મંદ પડતી જણાય, અને વૃક્ષઝુંડનાં વન આવે ત્યાં અટકીને ગતિ બદલની પડે, એ પ્રકારના વહનનું આ વર્ણન છે.

બન્ધુ દૃશદ શત = મોટા મોટા પાષાણ કે ખડકો જે બધા પર્વતના પરિવાર છે તેને પોતાના સેંકડો બન્ધુઓ કહે છે. એ બધા આડા પડેલા ખડકોને બાલસરિતા વક્ર ગતિથી વટી જતી હોવાથી તેઓ તેને પકડી કે રોકી શકતા નથી.

લઘુ ઉપલ ભ્રાત અનેકને = નાના નાના અસંખ્ય પ્હાણકા-બન્ધુઓના શિર ઉપર થઇને અને તેમને રડતા મૂકીને સરિતા પોતાના અભિલાપના આવેગમાં કૂદી જાય છે.

એ તો રહ્યા પોકારતા .... વગેરે = એ બધા નાના ઉપલબન્ધુઓ પોકારતા અને અશ્રુ સારતા જણાય છે; અને તેમનાં અશ્રુથી ભીંની થયેલી સાડી પકડી રખાયાથી જાણે ચીરાતી હોય, અને સાડીમાં અટવાઇને પ્હાણકાઓ તેની ગતિ રૂંધતા હોય, એવું દશ્ય એ લાગે છે.

લઘુવય સહોદર સ્નેહ .... વગેરે = બાળ બન્ધુઓ મોટી બહેન સાથેનો સ્નેહ એકાએક છોડી શકે નહિ.

જડ બાલબુદ્ધિ .... વગેરે = નાના નાના પાષાણોને જડ અને બાલબુદ્ધિ કહ્યા છે. એ જડ અબુધ બન્ધુઓ સરિતાના સ્નિગ્ધ અને મુગ્ધભાવો શી રીતે સમજી શકે? 'સ્નિગ્ધ અને મુગ્ધભાવ'ના પ્રયોગથી હવે સરિતા નવયૌવનાવસ્થામાં આવ્યાનું સૂચન કર્યું છે.

લાચાર થઇ નિજ કાજ સોંપ્યું ... વગેરે = સરિતાને વહી જતી અટકાવવામાં લાચાર બનવાથી તે ઉપલબન્ધુઓએ તેને રોકવાનું કામ તરુવરોને સાનમાં સમજાવી દીધું, અને પવનની લહરીઓ સાથે ઝાડવાંનાં પર્ણરૂપ કર્ણમાં તે બાબતના ગુપ્ત સંદેશા મોકલી દીધા. નાના નાના પાષાણોના ઢગલામાં થઇને સરિતાનું વહન થતાં જે મંદમંદ ખળખળ ધ્વનિ થાય તે ધ્વનિના સંદેશા પવનલહરીઓ લઇ જઇને જાણે દૂરનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંરૂપી કર્ણમાં ગુપચુપ કહી દેતી હોય, એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. હવે અહીંથી પર્વતની તળેટી નીચેના ખીણપ્રદેશની વનઘટામાં સરિતાનો પ્રવેશ સૂચવાય છે.

તરુઝુંડ ત્યાં આડું ફર્યું ... વગેરે = વનવૃક્ષોનું ઝુંડ પાષાણોનો સંદેશો સાંભળીને સરિતાને પકડી રાખવા માટે આડું ફરીને ઘેરી વળ્યું, અને ઘડીભર તેને રોકીને મૂંઝવી; તેથી સરિતાનું દિલ રોષથી ઊછળ્યું. ખીણપ્રદેશ કંઇક સપાટ હોવાથી અને વનઘટા આજુબાજુમાં ઝૂકી રહેલી હોવાથી નદીનો વેગ ધીમો તેમ જ વિપુલ થાય છે, તો પણ તેમાં ઉપરના ઢોળાવવાળા પ્રદેશનું ઉતાવળું અખંડ વહેન ચાલુ આવ્યા કરે તેથી તેનાં પાણી છલોછલ થવાથી આગળ પળવાનો તેનો વેગ સ્વાભાવિક રીતે વધે છે.

રીસે ભરી ઉન્મત્ત તોફાને ચડી ... વગેરે = વધતા જતા

વારિના જથ્થાને અને તેના વધતા વેગને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે કે સરિતા વનઘટામાં ફસાવાથી રીસે ભરાણી છે અને મસ્તીમાં આવી ગઇ છે, અને હજારો તરુવરોને ઉખેડી ઉખેડી પોતાના પ્રબળ પ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે. આમ સરિતા પોતાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી લે છે.

નિર્બળ બીજાં વૃક્ષો .... વગેરે = સરિતાના પ્રવાહતટને છોડી દૂર ઊગેલાં બીજા વૃક્ષો જાણે નિર્બળ હોવાથી દૂર ઊભાં રહેલાં અને સરિતાનાં ઊછળતાં પાણીના પૂરના જોખમદાર પ્રભાવથી દૂર રહ્યાં રહ્યાં વાતો કરતાં આળેખવામાં આવ્યાં છે.

મમ પ્રમદ યુવા ખીલતાં ... વગેરે = હવે સરિતા પ્રમદ યુવાવસ્થામાં આવેલી છે, અને પ્રગલ્ભકામા – તીવ્ર ઉત્સુકતાવાળી બની છે.

મદમસ્ત દિલની જે રુચિ ... વગેરે = સરિતાની યૌવનમદની સ્નેહપિપાસાને વની વનસ્પતિ શી રીતે સમજી શકે ? વનસ્પતિને વની કહીને તેનામાં સંસારી સ્નેહનું કે દામ્પત્યપ્રેમનું અજ્ઞાન સૂચવ્યું છે.

ભીની રસે હું ... વગેરે = સરિતા પોતે સ્નેહરસમાં આર્દ્ર છે અને પોતાના જેવા રસાળ ઉર વાળાને ઢુંઢે છે. તે સ્વયંવરમાં કેવા વરને વરવા ઇચ્છે છે તે વાતનો તેનો સંકલ્પ વ્યક્ત થાય છે.

અહીં તહીં લળી લળી ... વગેરે = સરિતાના આગળ વહેનમાં નિમ્ન અને સપાટ ભૂમિભાગો આવતા જાય છે, તથા તેની ગતિ વાંકીચૂંકી પણ થતી જાય છે. એટલે જાણે તે લળી લળીને પોતાના પ્રિયને ખોળતી હોય અને એ સ્નેહશોધના આનંદમાં ઉર ઢાળીને શ્રમ ઉતારતી હોય, એમ એના સર્પાકાર વહનને ચીતરવામાં આવ્યું છે.

પથમાં અગાડી બ્હેનડી ... વગેરે = પોતે જે ગિરિતાતના ખોળા-માંથી નીકળી આવે છે તે જ ગિરિવરે પાછળ મોકલેલી તેની ઘણી સખીઓ આગળ ચાલતાં તેને આવી મળે છે, અને એ બધી સાહેલીઓ તેના પિતાએ મોકલેલા સ્નેહભીના (વારિરસવાળા) સંદેશા તેને અર્પે છે.

હું કાજ સાડી સુમન સુંદર ... વગેરે = આજુબાજુનાં પુષ્પ-વૃક્ષોમાં થઈને આવતાં એ બધાં ઝરણાંનાં પાણીમાં પુષ્પોના થરના થર તરતા આવતા દીસે છે તેને જાણે સુમનની સુંદર ભાતવાળી સાડી લગ્નોત્સવપરિધાન–પાનેતર તરીકે પિતાએ સરિતાપુત્રીને મોકલી હોય, એમ કલ્પના છે.

પાલવ ચડાવી ફેનલેખા ... વગેરે = વળી એ માંગલિક લગ્ન-પરિધાનવસ્ત્રને રૂપેરી ફેનલેખાનો પાલવ ચડાવ્યો હોય એવું તે વેગથી વહી આવતાં ઝરણાંનાં જામેલાં ફીણનું દૃશ્ય લાગે છે.

પાથેય મધુરૂં અમૃતરસનું = ગિરિતાતે વળી પોતાની વહાલી સરિતાપુત્રી માટે તેની સાહેલીઓ જોડે મધુર અમૃતરસનું ભાતું પણ મોકલ્યું છે. આ બધાં સ્નેહસંપેતરાં પુત્રીના વર શોધવાના પ્રયાણમાં પિતાની સમ્મતિ દર્શાવે છે.

ચોગાન બેસી પાન કીધું ... વગેરે = પિતાએ મોકલેલું સ્નેહનું ભાતું આગળના સપાટ પ્રદેશના ચોગાનમાં વિરમીને, સૌ સખીઓ સાથે મળી, મધુર ધીમી વાતો કરતી કરતી આરોગે છે. અહીંયાં ચોગાનમાં એ સર્વનો અભેદ સથવારો થતો સૂચવાય છે.

ઓઢી નવલ વસ્ત્રો પિયરનાં ... વગેરે = હવે સરિતા ઉદ્વાહયોગ્ય પુખ્ત બની છે, એટલે સાહેલીઓ દ્વારા મળેલાં પિયરનાં નવવસ્ત્રો ધારણ કરીને નવવધુ જેમ શણગાર સજી તૈયાર થાય છે; અને

પોતાની બધી સખીઓ સાથે અદ્વૈત ભાવે – એકરૂપ બનીને–પોતાના પ્રિયને શોધવા આગળ ચાલે છે.

સર્વાંગ ફૂલી બની ઠની = ઉદ્વાહયોગ્ય ભરાવદાર ગાત્રોવાળી અને નવોઢાને યોગ્ય શૃંગાર સજેલી.

ઉર ઊર્મિ હર્ષે કંઇ ઢળે = છલકાતાં પૂરની ઊછળતી ઊર્મિમાળાને સરિતાના હૃદયની ઊર્મિ જાણે હર્ષથી છલકાઇને ઢળી જતી કલ્પી છે.

પ્રિયનાથ ભાવિ મિલનના .... વગેરે = પોતાના ભાવિ પ્રિય પતિના મિલનની ઉત્કંઠામાં તેનાં મનમાં કંઇક મુગ્ધભાવો – લજ્જાના અને ભિરૂતાના ભાવો ઊછળે છે.

લજવાઇ મેદાને .... વગેરે = વળી પાછું મેદાન આવતાં થતી ધીમી ગતિને – જાણે સરિતા મનમાં મનમાં શરમાઇને ધીમી ગતિથી પ્રયાણ કરતી હોય – એમ કલ્પી છે.

દશ વીશ પાજે છૂપતી .... વગેરે = આમાં પણ તેની મુગ્ધ અવસ્થાની લજ્જાને લીધે જાણે તે અનેક પાજબંધો નીચે છુપાતી લપાતી અને સંતાઇને વહી જતી ચીતરવામાં આવે છે.

સુરગંગમાળા કંઠમાં ... વગેરે = હવે સાયંકાળનો સમય થતાં સ્વર્ગંગાની તારકશ્રેણી આકાશમાં દેખાય છે તેનું પ્રતિબિંબ સરિતાના જલમાં પડતું હોવાથી જાણે તેણે સુરગંગમાળા વિવાહ–આભૂષણ તરીકે પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી હોય એમ દીસે છે.

સંધ્યાતણું કુમકુમ .... વગેરે = અને ઉદ્વાહના માંગલિક સમયે – ગોધુલિક વખતે – સંધ્યાનું કુમકુમ પોતાને લલાટે લગાડતી હોય એમ સંધ્યાના લાલગુલાલ રંગનું તે પ્રતિબિંબ ઝીલે છે.

ચંદા ચુંટી ચન્દ્રક ... વગેરે = સાયંકાળ વીતતાં રાત્રિનો સમય

સૂચવાય છે. સરિતા પોતાના વિચિવર્તુલાકારમાં – એટલે ગોળ તરંગાવલિરૂપ મણિમાલામાં–ચગદારૂપ બનાવવા માટે ચંદાનું પ્રતિબિંબ ચૂંટી લે છે.

તારકતણાં મુક્તાફળો... વગેરે = તારાઓરૂપ મોતી વીણી વીણીને જાણે વરમાળ પરોવી તૈયાર કરતી હોય, એમ કલ્પના છે. ઉપરાંત, આકાશમાંના છૂટાછવાયા ઝીણા ઝીણા તારાઓનું પ્રતિબિંબ પણ સરિતામાં પડતું હોવાથી, સરિતા જાણે એ બધી કળીઓરૂપ તારલીઓને પણ વીણી લેતી દેખાય છે, કેમ કે એ તારક પુષ્પકળીઓ પોતાના પ્રિયને વધાવવામાં ખપ લાગે.

ચાલી હું લચતી ... સંકેતપથમાં ... = ઉદ્દાહની પાકટ અવસ્થા સરિતાને હવે પોતાના ભાવિ નાથના નિવાસે દોરનારા સંકેતપથનું ભાન કરાવે છે. તે ખીણપ્રદેશને છેક વટી ગઇ છે અને હવે સાગરની નજદીકની નિમ્ન ભૂમિમાં વિચરે છે.

ઉર પૂર ઊર્મિ ઊછળે = સંકેતપથ હાથ લાગતાં સરિતાના ઉરમાં સંપૂર્ણ આનંદોર્મિ ઊછળી રહે છે.

પદ વેગથી પથમાં વળે = અને એ જ્ઞાત પથ તરફ જવામાં તેનાં પગલાં ઉતાવળાં ઊપડે છે. નિમ્ન પ્રદેશ હોવાથી કુદરતી ઉતાવળી ગતિ છે.

નૂપુર ત્યાં તો ઝણઝણે ... વગેરે = આમ આતુરતાને લીધે બનેલી ઉતાવળી ગતિથી સરિતાના પગનાં ઝાંઝર જાણે સવિશેષ ઝંકાર કરતાં હોય, અને તે સાંભળીને નવોઢાનો વરઘોડો જતો જોવા પ્રેક્ષકો આવી મળતાં હોય, એવું દશ્ય બતાવાય છે.

સૌ અપટુ ગ્રામસમૂહ ... વગેરે = ગામડિયા લોકો કોઇ વરઘોડો કે રાજાની સ્વારી બહુ પાસે જઇને જોવા તલ્પે, તેમ અપટુ ગ્રામ-

સમૂહ સામાન્ય રીતે નદીની છેક નજીક વસેલો હોય તેને અણુધ ગામડિયા માફક પાસે જઇને જોતો કલ્પવામાં આવે છે.

ધનવાન નગરો માનમહતાં... વગેરે = પણ મોટા મોટા શેઠિયા કે શ્રીમંતો એવા વરઘોડાને કે સ્વારીને પોતાને સ્થાને બેઠા બેઠા દૂરથી નિહાળે, એમ સમૃદ્ધિવાન શહેરો જે નદી કાંઠાથી છેટે વસેલાં હોય તેને શ્રીમંતોની જેમ દૂરથી દષ્ટિ કરતાં આળેખવામાં આવ્યાં છે.

દૃગ ઠારતા ઠઠમાંહી ... વગેરે = સરિતાની સ્વયંવરસ્વારી જોવા માટે જામેલી ઠઠ – ભીડમાંથી સરિતા પોતે બહુ શરમાતી અને નવોઢા માફક નીચી નજરે ચાલી જતી લાગે છે.

મન મનન કરતાં નાથનું ... વગેરે = એનું મન જોવા મળેલી મેદિની તરફ નથી, પરંતુ તેના મનમાં તો પોતાના પ્રિય નાથનું જ રટણ લાગી રહ્યું છે, અને તેથી તેના અવયવમાત્રમાં તનમનાટ મચી રહ્યો છે.

આતુર ને દ્રવતે પદે = મિલન માટે આતુર ઉતાવળી ગતિથી ચાલતાં સ્વેદભીના પદવાળી.

એકાન્ત સ્થળ = પ્રાણી કે વનસ્પતિ વગરની સાગરનાં વિશાળ ઉપકંઠની ભૂમિ; સંગમસંકેત માટે નિર્ધારેલી એકાન્ત ભૂમિ.

ત્યાં સાંભળું મુજ કાન્તને ... વગેરે = સાગરના વિશાળ તીરની સમિપ આવતાં સરિતાને થોડે દૂરથી પોતાનો કાન્ત એકાન્તમાં અદ્દભુત નાદતો સંભળાય છે.

મુજ નાથ દેખું ... વગેરે = હવે વિશેષ નજદીક આવતાં નદીને પોતાનો મનધાર્યો સાગરપતિ આલિંગવા આતુર થઇને જાણે

વિચિકરો–ઊછળતાં મોજાં રૂપી હાથ–લંબાવતો દેખાય છે. પ્રથમ દૂરથી જેના સ્નેહનાદનું શ્રવણ થયું હતું, તેને નજદીક આવતાં પ્રેમના આવેગમાં ઊછળતો દેખે છે તેથી સરિતા પોતે સવિશેષ સ્નેહોત્સુક બને એ સ્વાભાવિક છે.

દોડી જવાયું કંઇ અજાણ્યુ ... વગેરે = પોતે વરવા ધારેલા ઉદધિનાથના હૃદયના ઊછળતા ભાવો નજરો નજર દેખતાં, અને એ ખરો દિલદાર છે એમ ખાતરી થતાં, સરિતાનું ઉરનું પૂર હવે ઝાલ્યું રહેતું નથી, અને પ્રિયના આલિંગનપાશમાં ગૂંથાઇ જવા તેનાથી સહર્ષ દોડી જવાય છે.

વરમાળ ઉરરસસહ સમર્પી વગેરે = પોતે તૈયાર કરી રાખેલી વરમાળા પોતાના ઉરરસ સાથે – હૃદયના સ્નેહ–સાથે પોતાના રસિક પ્રાણાધારને અર્પણ કરી દે છે. સાગરનું વારિ તમામ નદીઓનું પોષણ – પ્રાણાધાર છે, અને નદીઓ પાછી પોતાનો ઉરરસ તેને સમર્પે છે એ કુદરતી હકીકતનું સ્ફોટન છે. વળી આ સંગમ-સ્થાને પ્રવાહનું જલ તથા તેમાં તણાઇ આવેલ પુષ્પો અને પ્રતિબિંબ પાડતા તારા વગેરે બધું સાગરને અર્પણ થઇ જાય છે.

એક વિશેષ ખુલાસો : આપણે રાજકન્યાઓના સ્વયંવરોની વાતો જાણીએ છીએ. તેમાં રાજા પંડે પોતાના પરિચિત કે સ્નેહીસંબંધી બીજા રાજાઓને પોતાની કન્યાના સ્વયંવરમાં નિમંત્રે છે. અને એ નિમંત્રિત રાજાઓમાંથી, જે પ્રકાર નક્કી કર્યો હોય તે પ્રકારે, રાજકન્યાએ પોતાના વરની પસંદગી કરવાની હોય છે. પણ એ બધી પ્રણાલિ માનુષી – મનુષ્યોએ ગોઠવેલી સ્વયંવરસંસ્થાની છે. કન્યાને એમાં ઇચ્છાવર વરવાની કેવળ સ્વતંત્રતા નથી.
અહીં તો કુદરતના ગિરિરાજની કુદરતી કન્યા સરિતા પોતે ઇચ્છા

વર શોધવા નીકળી પડે છે. તેને પિતાએ નિમંત્રી બોલાવેલા-માંથી જ પસંદગી કરવાનું બંધન કેમ ગમે? એવી માનુષી સંસ્થાને કે તેનાં બંધનને કુદરત સ્વીકારી શકે નહિ. માટે આ સરિતાસ્વયંવરની કુદરતી રચના એટલે અંશે માનુષી સ્વયંવરની સંસ્થાથી જુદી પડે એ સ્વાભાવિક છે.

એક બીજી દૃષ્ટિ: આપણે પ્રાંતપ્રાંતના ભેદ પાડી વાડા બાંધી દીધાથી આપણને દેશ પરદેશ એવું ભાન થાય છે, અને તેથી જ સરિતા પણ તેના વરને શોધવા દેશદેશ ભટકતી દીસે છે. પણ કુદરતને તો આખી આલમ તેનું એક વિશાળ આશ્રમસ્થાન છે, અને એના વિસ્તૃત ચોકમાં વિહરતી હોય એમ સરિતાને મન તો લાગે. માનુષી અલ્પદષ્ટિને જે બધું દેશપરદેશ ભટકવા જેવું જણાય તેવું દર્શનલાઘવ કુદરતની યૌવના સરિતાને આરોપવું ઉચિત નથી. તેને તો પોતાના વિશાળ ગૃહમંડપમાં ફરતાં ફરતાં પોતે મનથી નિશ્ચય કરી રાખેલો ઉદધિનાથ તે મંડપના દ્વાર આગળ જ દેખાતો લાગે.

૧૭ વર્ષાવિહાર

મેઘનું કુદરતી દૃશ્ય આમાં વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ સાથે ચીતરવામાં આવ્યું છે, અને આખા ચોમાસાની ઋતુનું કે વર્ષાની મોસમનું ક્રમે ક્રમે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આદિત્યમંડળ કુળમાં ... વગેરે = વર્ષા કહે છે કે મારો ઉજ્જવળ જન્મ આદિત્યમંડળના કુળમાં થયો છે. જેમ કવિ કાલિદાસે મેઘને "जातंवंशे भुवनविदिते" વગેરે કહીને તેની કુલીનતા બતાવી છે, તેમ વર્ષા પોતે કુલીન છે એમ કહે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી વરાળરૂપે ચઢી વાદળાંનો ઉદ્ભવ થાય માટે

તેને સૂર્યમંડળના કુળની કહી છે.

જલદેહદાતા ... વગેરે = આપણામાં વૃષ્ટિના દેવને પર્જન્યદેવ કહ્યો છે. વિજ્ઞાનમાં જેને Monsoon Currents કહે છે તેને આપણામાં પર્જન્ય કહેલ હોય એમ મારું માનવું છે. એટલે પર્જન્ય તે વર્ષાનો જલદેહદાતા પિતા છે.

ધાત્રી ધરિત્રી .... પારણે = પૃથ્વીધાત્રી તેને સ્તનપાન કરાવી, આકાશને આંગણે પવનપારણામાં ઝુલાવતી ઝુલાવતી, ઉછેરતી હોય એમ ઉત્પ્રેક્ષા છે. પૃથ્વી ઉપરનાં નદી, સરોવર, સાગર વગેરેનાં પાણીની વરાળ ઊંચે આકાશમાં ચઢીને વાદળાંને પોષે છે, એ કુદરતી હકિકતનું આ ચિત્ર છે.

હું અપ્સરા ગગનાંગણે ... વગેરે = હું ગગનચોકમાં વાયુ-વેગવાળા અશ્વો તૈયાર કરી તે ઉપર સ્વારી કરી દોડું છું, તો પણ હજી તે બધી મારી બાલીશ રમતો છે. વર્ષાઋતુના આરંભનાં આછાં વાદળાંનું આ સૂચન છે.

હયખૂર ઉડાડે ધુલિ ... વગેરે = પવનરૂપ અશ્વોની ખરીઓ ધૂળ ઉડાડે (વંટોળિયા થાય), તેથી વર્ષા ધૂમધૂસર બને છે—ઝાંખી કાળી થાય છે. એનાં પ્રથમનાં આછાં ઊજળાં વસ્ત્રો હતાં તે આમ મેલાં થઇ જવાથી રડી પડે છે. કપડાં બગડવાથી રડવું આવે તે તેની બાલીશતાનું ચિહ્ન છે; અને બીજી દૃષ્ટિએ આછાં વાદળાં જ્યાં થોડાં થોડાં ઘેરાં થવા લાગે ત્યાં થોડી થોડી વૃષ્ટિ સંભવે એ હકિકત છે,

જનેતા = આપણામાં પંચ મહાભૂતમાં પ્રથમ પૃથ્વી અને પૃથ્વી-માંથી બીજું જલ–એમ ગણાવેલું છે, એટલે પૃથ્વીને જલની જનેતા, એ જૂની માન્યતા પ્રમાણે કહી શકાય. પણ હવે વિજ્ઞાનથી આપણે

જાણીએ છીએ કે વરાળનાં વાદળાં બંધાય ને વાદળાંમાંથી વૃષ્ટિ થાય વગેરે. એટલે ખરી રીતે પૃથ્વી જલની માતા નહિ, પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ તેની ધાત્રી ગણી શકાય. કેટલાક કુલીન શ્રીમંતોને ઘેર બાળકો ઉછેરવા સારુ ધાત્રી રખાય છે. તે ધાત્રી બાળકોને પોતાનાં ફરજંદ માફક ઉછેરતી હોય છે, તેથી તે બાળકો પોતાની ખરી માતા કરતાં એ ધાત્રીને જ જનેતા સમજે છે. તેમ વર્ષા પણ ધરણીધાત્રીને પોતાની પ્રિય જનેતા લેખે છે.

રડતી મને નીરખી જનેતા .... વગેરે = માતા પૃથ્વી વર્ષાને રડતી દેખી આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે, અને તેનાં નેણમાંથી ટપકતાં આંસુ દેયલા ગણીને સ્નેહથી તરત લૂછી નાખે છે. પ્રથમ વર્ષણ વખતે તાપથી તપ્ત ધરતી વૃષ્ટિ બધી તરત ચૂસી જાય, એ દૃશ્ય ચીતર્યું છે.

નિજ અંક સુવારી ... વગેરે = પોતાના ખોળામાં વર્ષાને સુવારી, છાની રાખી, તેના આંસુભીના ગાલ ચૂમે છે, કેમ કે સ્નેહાળ માતા પોતાના બાળકને કદિ રડા દેવું સાંખી શકે નહિ.

પાછી હું તો આદિત્યદાદા ... વગેરે = વર્ષા ધરણીઅંકે પડીને સૂઇ ગઇ હતી તે પાછી ઊઠીને આદિત્યદાદાને દેખતાં દોડીને (વરાળ રૂપે ચડીને) દાદાની દાઢીના લાંબા સુનેરી કિરણોરૂપી વાળને વળગી પડે છે.

તેડી, ચુમી, મુજને ચડાવે .... વગેરે = સૂર્યદાદા વર્ષાબાલાને આવતી જોઇ તેડી લે છે, અને વહાલથી ચુમ્બન કરીને મરુતઘોડા ઉપર પાછી ચડાવે છે.

મૂકું લગામ છુટી ... વગેરે = પવનઘોડે ચડી કે તરત લગામ છૂટી મૂકીને વર્ષા આખા વ્યોમના વાડામાં ભમવા નીકળી પડે છે.

ત્યાં વ્યોમમાં ચોમેર ઘૂમું .... વગેરે = આકાશમાં ચોતરફ શામળી સાડી પહેરીને વર્ષા ઘૂમે છે. હવે વધારે ઘટ્ટ વાદળાંનો જમાવ આકાશઘુમ્મટમાં ઘેરાઇ ગયાનો આ દેખાવ છે.

ઘોડો કુદાવંતાં પડે સહુ તારલા ટપકી ખરી = હવે વધુ ઘેરાં વાદળાં જામવાથી આકાશમાં તારાટપકી કાંઇ દેખાતું નથી, એટલે વર્ષાની ઓઢેલી કાળી સાડીની તારાટપકી બધી ખરી પડી કહી છે.

મસ્તાન ઘોડો મરુત મારો ... વગેરે = વર્ષાઋતુનો ઝંઝાપ્રવાત તોફાની પવનઘોડો વર્ષાના કાબુમાં હવે રહેતો નથી, પણ તે ખુંખારતો અને મદમાં હુંકારતો આખા ગગનમાં જ્યાં ત્યાં ઉછળતો આથડે છે.

છૂટયે લગામ મરુત નાસે .... વગેરે = લગામ હાથ નહિ રહેવાથી મસ્તાન મરુત નાસીને ગિરિશૃંગોમાં અફળાય છે. ગિરિનાં શિખરો મેઘને આકર્ષણ કરનારાં વિજ્ઞાનમાં મનાય છે એટલે મેઘ તે તરફ ખેંચાય છે.

ઉન્મુખ પાષાણે પડી પડી ... વગેરે = ગિરિપ્રદેશના પાષાણોમાં ઊંધે મોઢે પડી પડી વર્ષા રુદન કરતી લાગે છે, પણ તેનું એ અરણ્યરુદન સાંભળનારું ત્યાં કોઇ નથી.

માતા મને લઇ ઘેર તેડે .... વગેરે = પણ થોડી વારે એની માતા એ રુદન સાંભળીને તેને સલિલ માર્ગે દોરતી દોરતી (નિમ્ન પ્રદેશમાં જ્યાં જ્યાં વારિનું વહન સુલભ સંભવે તેવા માર્ગને 'સલિલ-માર્ગ' કહ્યો છે.) પોતાને ઘેર પાછી તેડી લાવે છે.

મૂકી સરોવર ચોકમાં .... વગેરે = અને ઘરના આંગણાના સરોવર ચોકમાં વર્ષાને બેસાડી તેની પૃથ્વીમાતા તેને રમવા માટે કેટલાંક

રમકડાં આપતી જાય છે. હજી વર્ષાનો આ બાલ્યકાળ સૂચવાય છે, અને રડતા બાળકને વિનવી છાનું રાખવાની આ પ્રકારની વિધિ વત્સલ માતાઓના પ્રસંગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

ચાતક ટગાવું, ... વગેરે = વર્ષાબાલાની રમકડાં સાથેની રમતનું આ વર્ણન છે: (૧) વર્ષાના આરંભમાં હજી ચાતકની તૃષા છીપે નહિ માટે ચાતકને ટગાવું કહે છે; (૨) મયૂરેને આનંદનૃત્ય કરાવે છે; (૩) ભ્રમરને અને હંસોને નવવર્ષણની સુગંધી પ્રફુલ્લિત કરે છે; (૪) પંખી માત્રને કિલકિલાવે છે.

ઓઢું ગુલાબી ઓઢણી, ... વગેરે = કવચિત્ ઉષા કે સંધ્યાના ગુલાબી રંગવાળી ઓઢણી પહેરે છે, કવચિત્ ધવલ વસ્ત્રો પણ ધારણ કરે છે, અને દરરોજ સાંજે તો તારાજડિત સુનેરી શાલ ઓઢી લે છે.

ધીમે ધીમે થઇ હૃષ્ટપુષ્ટ ... વગેરે = વર્ષા પ્રથમ બાલા હતી તે હવે યૌવના બને છે. ધીમે ધીમે હવે ઘટ્ટ વાદળાં જામતાં જાય છે, તેને હૃષ્ટપુષ્ટ કહેવામાં આવે છે. અને પુષ્ટ વાંદળાંવાળી યુવાન વર્ષા વળી પાછી વાતાવરણને ઘોડે ચડેલી દેખાય છે. તેની બાર યુવા-વસ્થાના રંગમાં તે કયારેક કયારેક ઇન્દ્રચાપ (મેઘધનુષ્ય) ચડાવે છે, અને વિદ્યુતતલવારની તો જોડી – એટલે બે હાથમાં તલવારો જાણે ઝાલીને ઘૂમતી હોય એમ મહાલે છે. Negative & Possitive એવી બે પ્રકારની વીજળી મેઘદળમાં હોય છે. અને વાદળાંના ઘર્ષણ-થી તે બે પ્રકારની વીજળીનો સંયોગ થતાં તેના ચમકારા થાય છે, એ વિજ્ઞાનની જાણીતી વાત છે.

ત્યાં ધુમ્ર ધુમ્મસ રાક્ષસો ... વગેરે = આમ ગગનાંગણમાં એકલી મહાલતી વર્ષા – યૌવનાને જોઇને ધુમ્ર, ધુમ્મસ, ધર્મ્ય વગેરે રાક્ષસો

તેની એકલ સ્થિતિનો લાગ જોઇ આડા ફરીને ઘેરી વળે છે, અને વર્ષાના મરુતઘોડાને કંઇ મંત્રજાળથી બાંધી લઇને વર્ષાને તેની પૃથ્વીમાતા પાસે જવા દેતા નથી, પણ ત્યાં ને ત્યાં દૂર રોકી રાખે છે. વર્ષાના ભરયૌવનકાળમાં ઘણી વાર ગગનમાં અંધવાદળનો ઘટાટોપ જામ્યો હોય, પવન બંધો પડી જાય, અને એક પાંદડું સરખું હાલે નહિ, માત્ર ઘડીએ ઘડીએ વીજ ચમકતી હોય, મેઘના ગડુડાટો સંભળાતા હોય, અને બફારાથી પૃથ્વીનાં પ્રાણીમાત્ર મૂંઝાઇને અકળાઇ જાય – એ સમયનું આ અને તેની નીચેની કડીમાં વર્ણન છે.

માડી મને દીઠા વિના મૂંઝાય ... વગેરે = માતા પૃથ્વી વર્ષાને જોયા વગર મૂંઝાય ને અકળાય છે, અને વર્ષા પોતે પણ રાક્ષસોના પંજામાં સપડાયાથી બરાડા પાડ્યા કરે છે, તો પણ રાક્ષસો તેના બરાડાથી ઊલટા મલકાય છે.

પિતૃવ્ય–પુષ્કરાદિકની .... વગેરે = હવે બીજો ઇલાજ નહિ જડવાથી વર્ષા પોતાના પિતાના પિત્રાઇ ભાઇઓ પુષ્કર આવર્તક વગેરે બાર મેઘોની મદદ માગી લે છે, એટલે એ પિત્રાઇ કાકાઓ તેમની તોપોના ગગડાટ વછોડી ધુમ્ર આદિ રાક્ષસોને નસાડે છે.

વિદ્યુત્લતણી મુજ ખડગજોડી ... વગેરે = હવે મદદ મળવાથી હિંમત આવતાં વર્ષા પોતે પણ પોતાની વીજળીની જોડ જંગમાં ચમચમાવે છે, અને તે તલવારો વડે રાક્ષસોનાં અંગ વીંધી નાખે છે.

જયવંત થઇ આવી મળું .... વગેરે = જંગમાં વિજય મેળવીને વર્ષા પૃથ્વી ઉપર નીચે ઊતરે છે, અને જયના વધામણે જાણે વિનયથી માતાના પગમાં પડતી હોય તેમ પૃથ્વી પર ઊતરી પડે છે.

સાષ્ટાંગ પડતી જોઇને ... વગેરે = જોસભેર થતી વૃષ્ટિને સાષ્ટાંગ

પડતી કહેવામાં આવે છે. અત્યંત બફારા પછી જે વરસાદ પડે તે પુષ્કળ અને જોસભેર પડે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે સાષ્ટાંગ પડતી પુત્રીને જોઇ પૃથ્વીમાતા વહાલસોયું રાંકડું મુખ કરી રાજી થાય છે અને પુત્રીને ચૂમી લે છે.

'બાપુ! તને તો રાક્ષસે પજવી' ... વગેરે=વર્ષા બેટા! તને ભૂંડા રાક્ષસોએ બહુ હેરાન કરી! ઘામ બફારાથી માતા પોતે અકળાઇ ગઇ હતી એ વાત વાત્સલ્યસ્નેહમાં વહાલસોઇ માતા, પુત્રીને કુશળ આવેલી જોઇને, વીસરી જાય અને પુત્રીની વિપદ તેને હૈયે વસે એ સ્વાભાવિક છે.

હૈયે લઇ લઇ ચાંપતી ... વગેરે = તૃપ્તિપૂર્ણ વૃષ્ટિ થાય ત્યારે પૃથ્વી કોળી જાય અને પાણીનાં પૂર સમાવી શકાય તેટલાં પોતાના હૈયામાં-પડમાં સમાવી દે એ દશ્ય અહીં ચીતર્યું છે.

વળી માતરિશ્વા અશ્વજોડી ... વગેરે = અગાઉના જંગ વગેરે પ્રસંગથી ઘોડેસ્વારીના ભ્રમણમાં વર્ષાને ભયનો અને જોખમનો અનુભવ થયો છે, એટલે હવે છડીસ્વારીમાં તે જોખમ સમજે છે. વળી તે હવે વિશેષ પ્રૌઢ થઇ છે અને અગાઉના જંગમાં મળેલા વિજયે તેને કંઇક માનિની પણ બનાવી છે; તેથી તે હવે માતરિશ્વા અશ્વો-પવનના ઘોડા જોડીને રથમાં વિચરવાનું પસંદ કરે છે. ફરી પાછાં વાદળાં જામવાની શરૂઆતમાં પ્રથમ આછાં વાદળાં હોવાથી, અને તે લાંબાં લાંબાં રેસા જેવાં હોવાથી તે દશ્યને ધવલરથ કહ્યો છે.

કદિ ધુમ્રના ભૂરા વિમાને ... વગેરે = વળી ધુમ્ર વગેરે રાક્ષસો ઉપર જય મેળવીને તેમનું ભૂરૂં વિમાન તેણે પડાવી લીધેલું છે, એ પોતાની વિજયસંપદ સર્વને બતાવવાની હોંશે કોઇ કોઇ વાર તે

ભૂરા વિમાનમાં પણ સંચરે છે.

કદિ વ્યોમસર પાંખો ગુલાલ ... વગેરે = ફરીવાર નવી જામતી વાદળીઓ જે રૂના પોલ જેવી કે પુણીઓના લાંબા રેસા જેવી બપોરે અને સાંજે દેખાય, તે વાદળીઓ જુદે જુદે વખતે જુદા રૂપરંગવાળી જણાય તેનું આ ચિત્ર છે.

બેસું ધવલ જલચોકમાં ... વગેરે = લગભગ અર્ધું ચોમાસું વીતી ગયા પછી એટલે શ્રાવણ – ભાદરવામાં ચંદ્રિકાનું જળકુંડાળું ઘણી વાર જોવામાં આવે. એટલે અર્ધું ચોમાસુ વીતી ગયાનું અહીં સૂચન છે. જાણે ધવલ જલચોકમાં કુંડાળું કરીને વર્ષા પોતાની સખી ચંદ્રિકા સાથે બેઠી બેઠી વિનોદ કરતી, અને બંને બહેનપણીઓ જલના પડદા પાછળ રહીને સ્ફટિક મોતીની સેરો પરોવતી હોય, એવું દશ્ય લાગે છે.

ચંદા તણા ઓળી રૂપેરી વાળ ... વગેરે = કોઇ વાર બહેનપણીઓ એકબીજીને ઘેર મળવા જાય ત્યારે એકમેકના વાળ ઓળવાની પ્રથા અગાઉ બહુ હતી, હજી પણ ગામડાંમાં એ વ્યવહાર ચાલે છે, અને તે વિવેકનું અને સૌજન્યનું ચિહ્ન ગણાય છે. આ પ્રમાણે વર્ષા પોતાની ચંદાસખીના રૂપેરી વાળ ઓળીને મોતીની સેરોથી તેની સેંથી શણગારે છે.

સેરો વધેલી લલિત વલ્લિ કંઠ ... વગેરે = અને બીજી વધેલી સેરો સુંદર વેલ્લીઓને કંઠે લટકાવી દે છે. વર્ષાનાં મંદ મંદ ઝમતાં-ટપકતાં ટીપાંની રેખાઓ ચાંદનીના ઝાંખા ઉજાસથી સફેદ સ્ફટિક-માલાઓ જેવી દેખાય, અને એ ટપકતાં ધવલ ટીપાંની રેખા વેલીઓ ઉપર પડીને લટકી રહે, તે દશ્ય અહીં ચીતર્યું છે.

દાદાતણી દાઢીતણા ઓળી સમારૂં વાળને = હવે ચંદ્રોજ્જ્વલ

રાત્રિ વીતીને સવાર પડે છે, એટલે વર્ષા પોતાના દાદા સૂર્યની દાઢીના વાળ ઓળીને ઠીકઠાક કરે છે; અને મરકતમણિના થાળ ભરીભરીને મીઠી સોરમવાળાં ફળોનું દાદાને નૈવેદ્ય અર્પે છે. સારી વૃષ્ટિથી ભૂમિ અને વનસ્પતિ લીલાંછમ થાય છે અને વૃક્ષો સુગંધદાર મિષ્ટ ફળોથી લચી રહ્યાં છે તેનું આ વર્ણન છે.

આવાસ ઉન્નતથી નિહાળું માત હસતી = વર્ષા પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનેથી પૃથ્વીમાતાને પોતાની તરફ વાત્સલ્યસ્નેહથી હસતી જુવે છે, કેમ કે હવે પૃથ્વી સંપૂર્ણ વર્ષણથી તૃપ્ત થઇ છે.

દાદાતણે ખોળે ચડી ... વગેરે = એક પુત્રવધુને પોતાની બાલિકા વૃદ્ધ શ્વસુરને ખોળે બેઠેલી જોઇને જેવું વહાલ ઊપજે, તેવું વહાલ વર્ષાને તેના દાદાને ખોળે ચડી બેઠેલી દેખીને પૃથ્વીને ઊપજે છે.

મરકતધજાઓ મા હલાવી ... વગેરે = વરસાદને પર્વતનાં શૃંગો અને વૃક્ષનાં ઝુંડો આકર્ષણ કરે છે તેથી પર્વતોના પ્રદેશમાં અને મોટાં વનોમાં વરસાદ વધુ પડે છે. આ વિજ્ઞાનનું સત્ય બતાવતાં વર્ષા કહે છે કે પૃથ્વી માતા તેને દાદાને ખોળેથી હવે ઊતરી આવવા માટે મરકતધજાઓ – લીલાં વૃક્ષોનાં ડાળપર્ણો-હલાવી ઇસારત કરીને વીનવે છે, અને વળી પૃથ્વીમાતા પોતાના લાંબા લાંબા ગિરિકરને ઇસારે તેને ઊતરી આવવા લલચાવે છે. પુત્રવધુ પોતાના વડિલ શ્વસુર દેખતાં પોતાના બાળકને સાદ પાડીને બોલાવે નહિ, પણ માત્ર ઇસારત કરે, એ મર્યાદાનો ભાવ અહીં વ્યક્ત થાય છે.

મુખ ઢાંકતી ઘુમટા વડે ... વગેરે = વળી વિશેષ કહે છે કે પૃથ્વીમાતા તેના શ્વસુર સમક્ષ બોલતી નથી એટલું જ નહિ, પણ

પોતાની નીલ સાડીના પાલવથી ઘૂમટો તાણીને મુખ પણ ઢાંકી રાખે છે. સૂર્યને ખોળે વર્ષા – મેઘમાળા ચડી બેઠી છે તેથી તેનો પડછાયો પૃથ્વી ઉપર સહજ પડે તેને ઘુંઘટપટ કહ્યો છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મારવાડ, પંજાબ વગેરે સ્થળે હજી આ રૂઢિ છે અને સાસરવાસમાં લલનાઓ વડિલો સમક્ષ હંમેશાં એવી લાજમર્યાદમાં રહે એ રૂઢિ સ્વાભાવિક છે.

માડી મને વળી તેડવા ... વગેરે = વળી પૃથ્વીમાતા વર્ષાને તેડવા માટે હોંશભર્યો સમારંભ કરે છે. અને કૃષિકારોએ પોતાનાં ખેતરો ખેડી સમારીને તેમાં નવાન્નનાં બીજારોપણની પવિત્ર વેદીઓ બનાવી છે – અર્થાત્ સુંદર ચાસ અને કયારા કરેલા છે. હવે વર્ષણથી તૃપ્ત ભૂમિમાં જુદાં જુદાં અનાજનું વાવેતર થયું હોય છે, એમ બતાવે છે.

એ પ્રેમના આદર નિહાળી ... વગેરે = એવાં પ્રેમભીનાં આદર-માન અને આતિથ્ય જોઇને વર્ષા પાછી દાદાને ખોળેથી ઊતરી આવવા ઉત્સુક અને અધીરી બને છે.

પર્જન્યપાંખે વેગથી .... વગેરે = પર્જન્યપવનો ફુંકાવાથી એકદમ વરસાદ તૂટી પડે એમ આપણા વર્ષાવિજ્ઞાનમાં મનાય છે. જેને અંગ્રેજીમાં Monsoon Currents કહે છે તેને આપણામાં પર્જન્યપવન કહે છે.

ખોળે ધરી, ચુમ્બન કરી .... વગેરે = હવે લગભગ છેલ્લી વૃષ્ટિ છે એમ સૂચવાય છે. પૃથ્વીમાતા એ વૃષ્ટિને પોતાના ખોળામાં લઇ ચુમ્બન કરીને કંઇ અજબ ઘેનનું અંજન આંજીને તેને પંપાળીને પોઢાડી દે છે. તેથી વર્ષાની બધી મસ્તી, બધો વિહાર હવે શમી જાય છે.

૧૮ તળાજાની ટેકરીમાં પ્રભાત

પ્રાતઃકાળે ત્રાપજથી તળાજા જતાં ચારપાંચ માઇલ દૂરથી દેખાતી તળાજાની ટેકરી જેણે જોઇ હશે તેને ખ્યાલ આવશે કે એ ટેકરીનો દેખાવ એટલે દૂરથી, જાણે કોઇ વૃદ્ધ ડોસો માથે ધાબળો ઓઢીને ઊભડક બેઠો હોય, એવો લાગે છે. પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય થવા પહેલાં હું એક વખત આ ટેકરી ઉપર ચડેલો, અને તેનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો: એભલગુફા, નરસિંહ મહેતાની નિશાળ, જળનાં ટાંકાં, ગુડગુડિયો પ્હાણો, અને જૈનોનાં દહેરાં વગેરે બધાં સ્થળોમાં ફરીને લગભગ દસઅગિયાર વાગે નીચે આવેલો. એ બધા દૃશ્યની એકંદર છાપ મારા દિલમાં જે પડેલી તેનું આ કાવ્યમાં વર્ણન છે.

ગિરિ વૃદ્ધ નદપર્યંક પાસે ... વગેરે = ડોસા જેવો દેખાતો તે ગિરિ પ્રાતઃકાળમાં કાળી શાલ ઓઢીને તળાજી નદીરૂપ પલંગ પાસે બેઠો છે અને તે પલંગમાં પોઢેલી પોતાની પુત્રી પ્રભાતીના રેશમ જેવા વાળને પંપાળ્યા કરે છે. હજી પ્રભાતના ઝાંખા તેજને લીધે નદીનો જલપ્રવાહ પ્રભાતીના સુરેશમ વાળ જેવો દીસે છે.

પોઢી પ્રભાત તરુણ નિરખું .... વગેરે = હજી તરુણ પ્રભાત તેના નદબિછાનામાં ઊંઘતી દેખાય છે, અને કાંઠેનાં તરુઓ નદપલંગ ઉપર જાણે છત્રચામર ધરીને ઊભાં હોય તેવાં દીસે છે.

કંઇ ઘોર નીંદર નાસિકાથી ... વગેરે = પ્રભાતીના શ્વાસો-ચ્છ્વાસમાં નિદ્રાના ઘોરણનાદ સંભળાય છે, તે જાણે કંઇ જળના ખળખળ નાદ જેવું જામતું દિવ્ય સંગીત લાગે છે.

એ ગાન કેરૂં તાન વધતાં = હવે જરા વધારે ઉજ્જ્વલ પ્રભાત થતાં પવન વધુ વાય, અને તેથી થતા જળ-ખળખળાટના વધતા

તાનથી પંખી જાગી જતાં લાગે છે, અને તે પંખીડાં પોતાની બહેનપણી પ્રભાતીને જગાડવા માટે સુમધુર સાદ કરવા માંડે છે.

ઊઠી પ્રભાતી આંખ ચોળી ... વગેરે = હવે પંખીનો કિલકિલાટ સાંભળી પ્રભાતી આંખ ચોળતી ઊઠી ને તેનો અદ્રિપિતા જે પલંગ પાસે બેઠો છે તેના ખોળામાં જઈ ચડે છે. આજુબાજુ આછો પ્રકાશ થવા લાગ્યો છે, પણ ટેકરીની તળેટીમાં અને તેની ગુફાઓમાં હજી પરોઢિયા જેવું અંધારૂં છે, એમ સૂચવ્યું છે.

ગહ્વરતણી સોડે લપાઈ .... વગેરે = હવે ટેકરીના બીજા ઉજાસ-વાળા ભાગને છોડીને પ્રભાતી પોતાના પિતાએ ઓઢેલી શામળી શાલની અંદર ગુફાઓની સોડે લપાઇ જાય છે. હવે ગુફાઓ સિવાય બીજા બહિર્ભાગોમાં ઉજાસ છે.

પવને સમાર્યું આંગણું .... વગેરે = હવે ઉજ્જ્વળ તેજસ્વી પ્રભાત થતાં પવન ફૂંકવા લાગે છે તેથી જાણે તે આંગણું વાળતો હોય એમ લાગે છે. અને નદીમાં પણ વિચિક્ષોભ થવાથી તે જાણે નદ – પર્યંકને ખંખેરતો હોય એમ લાગે છે. અને બાલાર્કનો ઉદય થવાથી લાલ, ગુલાબી, કેસરી વગેરે રંગની રંગોળી પુરાવા લાગે છે. એ બધા રંગો ક્રમે ક્રમે પુરાતા જાય છે માટે 'જાળવીને પૂરે છે' એમ કહ્યું છે.

મરકતતણાં ચામર મનોહર .... વગેરે = નદીના કાંઠા ઉપર ઊગેલાં લીલાં વૃક્ષોરૂપી છત્રચામરો પવનની લહેરોથી હલવાથી તેને ટીંગાઇ રહેલ લાલધોળા હીરા જેવાં ફૂલો નદીમાં ખરી પડતાં લાગે છે.

ગિરિએ ગૃહસ્થી ધર્મથી .... વગેરે = એ ટેકરીએ ગૃહસ્થ ધર્મ પ્રમાણે મારો સ્નેહસત્કાર કર્યો અને મારી આતિથ્યસેવા હેતથી

કરવા માંડી.

દીધો ઉતારો ભવ્ય એભલગહ્વરે .... વગેરે = તે વૃદ્ધે પોતાની ભવ્ય એકાન્ત એભલગુફામાં મને ઉતારો દીધો.

પરિચારિકા સોંપી પ્રભાતી = અને મારી સેવાસુશ્રુષા કરવા માટે પોતાની પુત્રી પ્રભાતીને સેવા કરનારી તરીકે સોંપી. ગુફામાં તો પ્રભાત જેવો જ દેખાવ હોય તેનું સૂચન છે.

પરિચારિકા પરિચય થતાં .... વગેરે = પ્રભાતી પરિચારિકા સાથે વધારે પરિચય થતાં તે મારી લાડીલી બ્હેન જેવી બની રહી, અને તે મારી સાથે સાથે અનેક ગુફાઓમાં સંતાકુકડીની રમતો રમવા લાગી.

નરસિંહ મ્હેતાની નિશાળે .... વગેરે = અમે બંને ' નરસિંહ મહેતાની નિશાળ ' નામની ગુફામાં પણ સાથે ગયાં, અને ત્યાં ભક્તિભાવના તથા જ્ઞાનધાટના અનેક પાઠ ભણ્યાં. એ ગુફાઓની અદ્‌ભુત શાન્તિમાં ભક્તિભાવ અને ઇશ્વરમહિમાના જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ સહજ સંભવે.

અભ્યાસથી ઊઠી પ્રભાતી .... વગેરે = બાળક જેમ અભ્યાસ કરતાં તુર્ત થાકીને ઊભું થઇ જાય તેમ પ્રભાતબાલા ઊભી થઇ ગઈ, એટલે હું પણ સાથે ઊભો થયો.

છોડાવી 'કરથી કર પ્રભાતી .... વગેરે = મારા હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને નીચે છેક તળેટી તરફ પ્રભાતી દોડી ગઇ. હવે ટેકરી ઉપર ગહ્વરોની આજુબાજુ બધે પ્રકાશ છવાઇ ગયો છે, પણ છેક નીચે તળેટીમાં કંઇક છાયા જેવી પ્રભાત રમી હતી, એ દશ્યનું આ ચિત્ર છે.

એ નાસતી છુપતી પ્રભાતી .... વગેરે = પ્રભાતી હવે નાસતી છુપતી

છેક અદૃશ્ય થઇ. દરેક ગુફામાં તેનાં પગલાં પાછળ શોધતો ફર્યો પણ તે તો છેક ગેબ!

એ રમ્ય ક્રીડનમાં અકારણ .... વગેરે = પ્રાતઃકાળનું છેક દૂર થવું અને ગુલાબી ઉજ્જવળ સવારનું ચળકવું, એ દૃશ્યને ઉદ્દેશીને આ લીંટીઓમાં કહેવાય છે કે પ્રભાતી એક બાલક પેઠે આનંદ રમતમાં અકારણ રીસાઇ, લાલ મોઢું કરીને અને મને એકાએક તરછોડીને ચાલી ગઇ!

હવે એ સ્નેહસોબતી ચાલી જવાથી આ સ્થળે રહેવું ગોઠે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. માટે હવે અદ્રિનું છેલ્લું દર્શન કરી લઇને વિદાય લેવા વિચાર કર્યો. પ્રભાત વીતી ગયા પછીનું તે ટેકરીનું દર્શન હવે નીચેની કડીમાં આવે છે.

ગિરિરાજ કાળી શાલ કાઢી .... વગેરે = હવે પ્રભાત વીતતાં તે ટેકરીએ ઓઢેલી પોતાની કાળી શાલ કાઢી નાખી છે, અને જાણે તે તેજજલમાં નહાઇ, કનકમય કાન્તિ ધારણ કરીને, કંઇક સમાધિમાં શાન્ત અને સ્વસ્થ બેઠેલ દેખાય છે.

ધ્યાનસ્થ અદ્રિરાજને .... વગેરે = એ ધ્યાનમાં બેઠેલા અદ્રિને પ્રદક્ષિણા કરીને (એટલે તેના પશ્ચિમ ભાગ તરફથી હવે પૂર્વ ભાગે જ્યાં ઊતરવાનાં પગથિયાં છે ત્યાં આવીને) મેં પ્રણામ કર્યા, અને તેની વિદાય લીધી. તો પણ પ્રભાત તો મને વળાવવા માટે જરા પણ ડોકાઇ નહિ.

૧૯ કોળિયાકગમન

દારુણ ગ્રીષ્મ ઋતુની સખત ગરમીના સમયમાં એક વખત કોળિયાક જવું થયેલું તેના અનુભવનું આમાં વર્ણન છે. પ્રસંગ સરળ છે.

૨૦ અમારો આવાસ.

કુદરતનાં આહ્લાદજનક અને સ્નેહભર્યાં સ્થાનોમાં અને સત્તો સમીપ, જ્યાં મન ઠરે અને જેના સહવાસમાં નિવાસ કરવો ગમે, તે બધાંનું આમાં વર્ણન છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૨૧ દિલદારદર્શન

કુદરતનું અખિલ દૃશ્ય ગાન અને નૃત્યના આનંદમાં મચેલું જણાતાં હૃદયમાં અત્યંત સ્નેહભાવ ઊછળે છે, અને આનંદમય ઇશ્વરી લીલાનું સ્નેહભીના આર્દ્ર દિલમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેને દિલદારદર્શન કહેવામાં આવ્યું છે. એ ચિદાનંદનું પ્રતિબિંબ લાંબો સમય હૃદયમાં ટકતું નથી પણ ધીમે ધીમે ઝાંખુ ઝાંખુ થઇ અદૃશ્ય થાય છે. એ બધા અનુભવનું આમાં ચિત્ર છે. યોગના અભ્યાસીને કે સમાધિની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરનારને આ અનુભવ સહેલાઇથી સમજાશે. એક વખત બીલખાથી ગિરનારના પ્રદેશમાં હું ગયેલો, ત્યાં ધ્યાનસમયનો આ અનુભવ છે.

ભવ્ય પહાડમાંથી નીકળતાં ઝરણનો પ્રવાહ એક ખીણમાં વહે છે ત્યાં વૃક્ષલતાઓના બની રહેલા કુદરતી લતામંડપમાં આસન કરી, ધ્યાનની તૈયારી કરતાં, આજુબાજુનું બધું દૃશ્ય ગાન ને નૃત્યમાં તલ્લીન લાગે છે. તે દૃશ્યનું વર્ણન પહેલી આઠ કડીમાં કર્યું છે.

સર્વે સૃષ્ટિ ગાન ને નૃત્યવાળી .... વગેરે = સૃષ્ટિના ગાન અને નૃત્યની કુદરતી લીલા અનુભવવાથી આનંદમગ્ન થવાય છે.

એવામાં મેં દૂર દૃષ્ટિ વધારી .... વગેરે = હવે આ કડીથી લૌકિક દૃષ્ટિએ કલ્પનાપ્રદેશમાં ઉડ્ડયન માની શકાય, અને ધ્યાનની સ્થિતિમાં વિશ્વદૃષ્ટિથી થતું દિવ્ય દર્શન ગણી શકાય. દ્રષ્ટાને આ બધી સૃષ્ટિશોભા કુદરતની પરીઓનું નૃત્યભુવન ભાસે છે.

કડી ૧૧ = કુદરતમાં જામી રહેલું ગાન અને નૃત્ય તે અપ્સરાઓની સોબતનું પરિણામ લાગે છે. અને ગાનનૃત્યવાળા સ્થાનના સંગનો રંગ દ્રષ્ટાના આર્દ્ર અને ઊછળતા ઉરને પણ લાગે છે.

કડી ૧૨ = તેને ઈશ્વરી પ્રેમપીયૂષના પાનની પિપાસા થાય છે, અને એ પીયૂષપાનથી તૃપ્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિની તેને ઝંખના થાય છે.

કડી ૧૩ થી ૧૬ = દિવ્ય અપ્સરાઓના નૃત્યગાન સમું અનાહત નાદનું શ્રવણ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં થતાં આ સ્થાન ઇંદ્રની અમરપુરી જેવું લાગે છે; અને વૃક્ષો, વેલો, પક્ષી, પ્રાણી વગેરે સર્વ કુદરતનાં સત્ત્વો દેવદેવાંગનાઓ સમાન ભાસે છે.

આ દેવીમાં એક મૂર્તિ મધુરી = એવા દિવ્ય દર્શનમાં ભિન્નત્વ દૂર થઇ, તે બધાયના અધિષ્ઠાનરૂપ એક અખંડ ચિદ્દઘન સ્વરૂપનું મોહક દર્શન થાય છે, તેનું વર્ણન એક માશૂક માફક કરવામાં આવ્યું છે. તેના સ્વાગત માટે બોલવાને શબ્દ જડતો નથી (કેમ કે વાણી ત્યાં પહોંચી શકતી નથી), તેમ જ તેને ભેટી પડવાનું મન છતાં તે ભવ્ય આકૃતિનાં દર્શનથી ભીરુતા વ્યાપે છે, અને અવયવ માત્રની ગતિ સ્તબ્ધ થઇ જાય છે.

કડી ૨૦ = ઉપર વર્ણવેલી અહોભાવની ભીરુતાને લીધે એ વિશ્વદર્શનની દિવ્ય મૂર્તિ વિદાય થતી દીસે છે. (અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વદર્શન કરાવ્યું ત્યારે તે ભયભીત થઇ ગયેલો, અને તેથી વિશ્વદર્શન સમેટી લઇને શ્રીકૃષ્ણે સૌમ્ય સ્વરૂપ પાછું ધારણ કર્યાની વાત ગીતામાં છે. તે આ અનુભવની સાક્ષી પૂરે છે.) સમાધિમાં ચિદ્દઘન સ્વરૂપનું દર્શન લાંબો કાળ ટકાવી રાખવું એ સહેલું નથી એ વાત અનુભવીઓ જાણે છે. પરંતુ यत्र यत्र मनोयाति तत्र तत्र समाधयः

એવી સિદ્ધદશા જેને પ્રાપ્ત હોય તેને જ તે સુગમ છે. પણ છેવટ એ દિવ્ય દર્શન અદૃશ્ય થતાં હૃદય વિદાય થઇ જતું લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

કડી ૨૧ થી ૨૩ = હવે જાગૃત થયેલી દૃષ્ટિને તે ને તે દર્શનની અભિલાષ હજી મટતી નથી, તેથી એ દિવ્ય લીલાના દર્શનની પ્રતીતિ દ્રષ્ટાને પોતાના વૃક્ષકુંજની આજુબાજુમાં કંઇક આભાસ રૂપે થયા કરે છે, એ સ્થિતિનું લૌકિક દૃષ્ટિએ અહીં ચિત્ર અપાય છે.

કડી ૨૪ થી ૨૬ = હવે દિવ્ય લીલાનું દર્શન અલોપ થતાં ચિત્તની વિહ્વળ સ્થિતિ થાય છે, દૂર દૂર જતી એ દર્શનછાયા પાછળ દૃષ્ટિ ખેંચાઇ રહે છે, અને છેવટે મૂર્છા કે તંદ્રાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨ હરિણબાલ

વગડામાં હરિણબાલને બેફિકર કૂદતું ગેલકરતું જોઇને ઉદ્‌ભવેલા વિચારો આમાં ચીતર્યા છે, અને એ બાલ હરિણને જોઇ નિશ્ચિંત આનંદગમ્મતભરી બાલ્યાવસ્થા સાંભરી આવતાં નિરંતર જ્યાં બાલ સૃષ્ટિ જ હોય તેવા પ્રદેશમાં જઇ વસવાનો સંકલ્પ થાય છે.

એવા તો આ વનમહીં ભમે ... વગેરે = આ સંસારવનમાં દુષ્ટ પારાધીઓ – શિકારીઓ ગુપ્ત પ્રકારે ત્રાસ દેતા ભમે છે, અને મીઠું મીઠું ગાઇ ભોળવીને પ્રાણ હરે છે. ઉપર ઉપરથી મીઠા બોલા છતાં અંદર ખાનેથી છળકપટ ભરેલા લુબ્ધકો દુનિયામાં ઘણા હોય છે અને મધુર સંગીતથી ભોળાં હરિણ લોભાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

ત્યાં શકે કોઇ ના રક્ષી .... વગેરે = દુનિયામાં મોહમાં ફસ્યા

પછી કોઇ ઉગારી શકે નહિ; મોહપાશથી તો પોતાની મેળે જ છૂટવું જોઇએ. માટે આ છળકપટભરી દુનિયામાં વસ્યા પછી તો સાચવી સાચવીને જ રહેવું પડે.

લે હું ય આવી વિસરી ... વગેરે = દુનિયાંની ચિન્તાથી અને ક્લેષભરી દશાથી કંટાળેલા મનને આ નિર્દોષ અને નિશ્ચિંત બાલ્યાવસ્થાની આનંદભરી સ્થિતિ આવકારદાયક લાગે છે, તેથી જે સ્વર્ગીય પ્રદેશમાં કાયમ બાલ્યાવસ્થા સિવાય બીજી સ્થિતિ જ ન હોય ત્યાં જઇ રહેવાની અભિલાષા થાય છે.

૨૩ બાલા–પરીને

નાની પરી જેવી સુંદર બાલાને ઉદ્દેશીને વાત્સલ્યભાવે આ કાવ્ય લખાયું છે.

સંસારઘાના વ્રણુ રૂઝવે તું = બાલિકાના કરને ઉપલી કડીમાં પલ્લવ કહેલ છે. કેટલીક ઔષધિનાં પાંદડાંમાં વ્રણરોપણ કરવાનો ગુણ હોય છે, તેમ બાલકના કોમલ કરપલ્લવમાં સંસારની આધિના વ્રણ રૂઝવવાની શક્તિ સ્નેહી સ્વજનને લાગે છે.

ભવ્ય .... કરો = બાલિકાના કોમલ કરમાં સંસારના ઘા રૂઝવવાની કે દુઃખનિવારણની શક્તિ ઉપરની કડીમાં કહી છે, તે રીતે અહીં પણ તે કરોમાં દિલનાં દર્દ દૂર કરવાની દવાની શક્તિ માનીને તેને દવા જેવા ગુણવાળા હાથ કહ્યા છે.

લલાટ ઝુલ્ફાં ઝૂલતાં ... વગેરે = બાલિકાના કપાળ ઉપર સુંદર ઝુલ્ફાંનું ઝુલન જોઇને સ્નેહીજનનું હૈયું દેવી હિંચોળે ઝૂલવા લાગે, અને એ ઝુલાની હાલક છેક ઊંચે ચડે ત્યાં સ્વર્ગદર્શન થતું હોય એટલો આનંદ થાય!

૨૪ માતામરણ

પ્રસંગ સરલ છે.

૨૫ સંતત સ્મરણ

મારી પ્રિયતમાના અવસાનપ્રસંગે લખાયલું આ કાવ્ય છે.

એહ અગમ્ય માર્ગે = જે અનંત કાળમાં દિવસ, માસ, વર્ષ વગેરે સમાઇ જાય છે, તે અનંતતાના અગમ્ય માર્ગે તું ચાલી ગઇ!

હૈયે વિરાટહૃદયા! છવિ આ તરે છે = હવે તે વ્યક્તિરૂપ મટીને સમષ્ટિમાં ભળી જતાં પ્રિયાને 'વિરાટહૃદયા' કહીને સંબોધવામાં આવે છે. 'તું વહી ગઇ છતાં હે વિરાટહૃદયા! તારી એ છવિ તો આ ચક્ષુ આગળ અખંડ તર્યા કરે છે.'

નેણે નિરંતર તું દર્શન .... વગેરે = નેણમાં તારાં દર્શનની ખુમારી, અને કર્ણમાં તારા અનાહત ભણકાર એવા ને એવા જ તાજા છે, તે કાંઇ મટવાના નહિ.

અર્ધનાર નટ ઈશ્વર તુજ સંગે = જેમ ઉમામહેશનું પ્રેમ-જોડું એક અભેદ રૂપે હોવાથી શ્રીશંકરભગવાન અર્ધનાર – નટેશ્વર કહેવાય છે, એમ તારા સંગે હું દિલેદિલ ને અંગેઅંગ ગુંથાયલો અર્ધનારનટેશ્વર સ્વરૂપ હતો. પણ ઉમા દક્ષના યજ્ઞમાં બળી મુવાં, અને શંકરભગવાને વિષપાન કર્યું તથા સ્મશાનમાં ધૂણી જગાવીને ભસ્મલેપન કર્યું; તેમ હવે તારા વિના મારે આ સંસારમાં વિષપાન ઘોળવાનું, બળતી ચિતામાં તરફડવાનું, અને રણમાં એકલાં રવડવાનું જ રહ્યું; કેમ કે તારા વિના બીજા કોઇનો સહચાર મને ગમવાનો જ નહિ.

ત્રિસપ્ત વત્સર વહ્યાં ... વગેરે = હું તેર વર્ષની ઉંમરે પરણેલો અને મારી ચોત્રીશ વર્ષની વયે પત્નીનું અવસાન થયું, એટલે એ

એકવીશ વર્ષનો ઘરવાસ માત્ર એકજ પલમાં જ વીતી ગયાનો હવે અનુભવ થાય છે.

અભ્યાસજીવન તું સાથ રહી ગુજાર્યું = અમે બંને શાળામાં સાથે ભણતાં એવો અર્થ નથી. પણ હું પરિણીત અવસ્થામાં અભ્યાસી હતો અને પાઠશાળાના મારા અભ્યાસમાં મારી પત્ની રસ લેતી અને ઉલ્લાસ પૂરતી એમ કહેવાનો આશય છે.

સાયુજ્યભાવ તવ ના વિસરે વિસાર્યા = તારા સહવાસના ને સોબતના આનંદજનક સ્નેહભાવ વિસાર્યા વિસરાતા નથી.

યોગભ્રષ્ટ = પ્રિયાની સૌમ્ય સોબતના યોગથી ચ્યુત થયેલો, ગમગીનીભરેલી અનંત વિરહદશા પામેલો.

૨૬ પુનર્સંબાપ

બ્હેની અને જનની તુલ્ય ... વગેરે = આ યુગ્મ પૈકીના પુરુષની બહેન અને ફૈબાને તે પુરુષની સ્ત્રી પ્રત્યે કંઇક અકારણ અણગમો ને ધિક્કાર એટલો તો હતો કે સ્ત્રી તેમની આંખે ખૂંચતી અને અદીઠ થાય તો જ તેઓ જંપે એવું હતું. માટે એ વધૂના કંઇ કંઇ વાંક કાઢીને પુરુષને તેઓ સતાવતાં અને નિરંતર ક્લેષ કરાવતાં. પણ પુરુષ માબાપ વગરનો હોવાથી તેની બહેન અને ફૈબાને વશ હતો, એટલે તેની સ્ત્રીને પોતાના દુઃખની દાઝ જાણીને વિદાય થઇ જવા ફરમાવ્યું.

બાળો સદા પતિ પરાધીનતા સહેતો = બાળપણમાં પરણેલો પતિ હજી પોતે પગભર થયો ન હોય તેથી તેને તેનાં વડિલોની મરજી અને આજ્ઞા હંમેશાં ઉઠાવવી પડે.

કીધો વિવાહ ફરી ભ્રાતૃજનો સહર્ષ = ફૈબાએ પોતાના ભત્રિજા-

ને ફરીવાર રંગે ઉમંગે પરણાવ્યો.

ફૈબા ફુલાય મન જેમ કરી કમાણી = પોતાને અણગમતી જૂની વહુને કાઢી મૂકયા પછી ભત્રિજાને નવી વહુ પરણાવી તેથી ફૈબા અઢળક કમાણી કરી લાવ્યાં હોય એમ ફુલાવા લાગ્યાં.

છે દૂર જે નજરથી ઉર શે વસે તે ? = જે જૂની વહુ અત્યારે નજરથી પણ છેક દૂર છે, તે નવા પરણેતરની સ્થિતિમાં પતિને હૃદયમાં શી રીતે સાંભરે ?

પૂર્વસ્મૃતિ સમય સર્વ ભુંસાડી દેતો ... વગેરે = વીતેલા દીર્ઘ સમયે તે પતિના દિલમાંથી પૂર્વસ્મૃતિ છેક વીસરાવી દીધી છે, અને તે બધો સમય હવે ત્યજાયલી જૂની વહુને જ માત્ર વિયોગમાં વીતે છે. નવવધૂની પ્રાપ્તિથી વિયોગનું ભાન પતિના મનમાં જરા ય થતું નથી, પણ એ જૂની વહુને તો વિરહદશાનો અનુભવ હજી અખંડ છે.

સર્વે તિરસ્કૃત થકી ખસી દૂર ભાગે .... વગેરે = જે સ્રીનો વિનાકારણ પણ અમુક સંયોગમાં તેનાં સ્વજનથી તિરસ્કાર થયો તેનાથી ખસીને પરાયાં તો દૂર રહેવા ચાહે, અને એવી ત્યજાયલીને સંઘરતાં કે આશ્રય આપતાં તેઓ લજવાય.

છો નાથ ! આપ સુખવાસ સપત્ની સાથ ... વગેરે = હે નાથ ! આપ મારી શોકયની સાથે સુખવાસમાં છો – સુખી અને કુશળ છો એ જાણીને હું, જો કે વિયોગમાં વસું છું તો પણ, ઘણી ખુશી થાઉં છું.

ફૈબાતણાં ફગર ફાગ ... વગેરે = ફૈબાને મુખેથી વારંવાર સાંભળેલી ગાળો અને જૂઠા અપવાદો સાંખીને, તથા નણંદનાં કડવાં

કટાણાં વજ્ર જેવાં વેણો સહી સહીને હું તો ઘણી સહનશીલ બની છું, તેથી મારી શોક્યની જોડે પણ સુખથી ગમાડીને રહી શકીશ.

સંસાર સર્વ પણ જ્યાં પલટી ગયો છે ... વગેરે = પતિએ બીજી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કર્યાથી તેનો ઘરસંસાર બધો બદલાઇ ગયો છે, તે સ્થિતિમાં આ સ્ત્રીએ લખી મોકલેલા પત્રનો ઉત્તર મળવાનો ભરોંસો તો તેને છે જ નહિ.

તીર્થાટને નીકળતાં ... વગેરે=હું આશરે સને ૧૯૧૫માં નર્મદા-તીર્થસ્થાને ગયો હતો ત્યાં નર્મદાકાંઠાના ચાણોદ ગામે આ સાધ્વી સ્ત્રીની મારા એક મિત્રે મને ઓળખ કરાવી અને તેની ત્યજાયલી સ્થિતિની મને બધી વાત કહી. તેને સાધ્વીની જેમ પોતાનો વિયોગ-કાળ ભક્તિભજનમાં વીતાડતી મેં જોઇ. એ સ્થળનું અને તે ત્યક્તા યૌવનાની વિપદ દશાનું કડી ૨૦થી ૨૪માં ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

શી યોજના પ્રભુ તણી ? ... વગેરે = પ્રભુની શી યોજના હશે તે કાંઇ કળી શકાય નહિ. આવી સુશીલ સાધ્વીને શું મરણાન્ત લગી વિધિએ તીર્થવાસ લખ્યો હશે ? કે સાધુવેશ ઉતારીને તે ફરી પાછી તેના પતિ સાથે સૌભાગ્યવેશે નિવાસ કરશે ?

ઇચ્છા અપૂર્ણ, પણ આશ ન લેશ ... વગેરે = પતિના મનમાં એમ સંપૂર્ણ ઇચ્છા તો હતી કે એ જૂની વહુ હવે આવીને ઘર સંભાળે તો સારૂં, પરંતુ તેને જરાય ભરોંસો નહોતો કે એ પ્રથમની પત્નીના હૃદયમાં આટલે લાંબે કાળે સ્નેહાગ્નિ જાગતો હોય.

ના રીસ લેશ, અસુયા ન જરાય ... વગેરે = જે સ્ત્રીમાં સહૃદય સ્નેહ, કોમળતા અને દયાળુ સ્વભાવ છે તે સ્ત્રીમાં લેશ પણ રીસ કે અદેખાઇના અવગુણ સંભવે જ નહિ.

વીતી દશા, વિરહદુઃખ બધાં ય વામી = તે સ્ત્રી પોતાનાં ભૂત-

કાલનાં વીતેલાં વીતક અને આટલો બધો સમય ભોગવવું પડેલું વિરહ-દુઃખ બધું ભૂલી ગઇ.

ને મિષ્ટ મૂક નટનારસ્વરૂપ લીન = એ પતિપત્ની હૃદયના સ્નેહાશ્લેષમાં એવાં તો ગુંથાયાં કે અણધાર્યા પ્રાપ્ત થયેલા મધુરસ્નેહ-સંયોગના ઉમળકામાં વાણીની ગતિ જ અટકી જાય એવા અર્ધનારનટેશ્વરસ્વરૂપે તલ્લીન થઇ ગયાં.

૨૭ શિષ્યને

સ્નેહી શિક્ષક પોતાના શિષ્યને ઘણાં વર્ષો સુધી શિક્ષણ આપ્યા પછી તે કામના પરિચયમાંથી વિરામે ત્યારે જે ભાવો તેના દિલમાં થાય છે તેનું આમાં વર્ણન છે.

૨૮ અચાનક મહિમા

જ્ઞાનેન્દ્રિયદ્વારા કોઇ ધન્ય ક્ષણોમાં અચાનક આનંદઅનુભવ પ્રાપ્ત થાય તેનું આ ચાર કડીમાં વર્ણન છે.

કડી ૧. આ કડીમાં શ્રવણેન્દ્રિયજન્ય અચાનક ભોગના આહ્લાદનું વર્ણન છે. રસનાઇન્દ્રિયના બે ગુણોમાંથી એક ગુણ વાક્ છે તેને શ્રુતિ સાથે સંબંધ હોવાથી અચાનક મધુર વાક્નો આનંદઅનુભવ પણ આમાં જ સમાય છે. અને રસનાનો બીજો ગુણ સ્વાદ છે તેની અચાનક પ્રાપ્તિમાં આનંદ નથી પરંતુ (propensity) સ્વાદની આગમચ – ભાવના હોય તો તે વધારે આનંદ આપે છે માટે તે ગુણનો આમાં સ્પર્શ નથી કર્યો. માટે આ કાવ્યની માત્ર ચાર કડી આપી છે.

કડી ૨. આ કડીમાં અચાનક સુખકર સ્પર્શનો આનંદનો અનુભવ વર્ણવ્યો છે.

કડી ૩. આમાં અચાનક મોહક દર્શનના આનંદનો અનુભવ છે.

કડી. ૪ આમા મગજને તર કરી દે એવા અચાનક મિષ્ટ ઘ્રાણના આનંદનો અનુભવ છે.

૨૯ નિદ્રાને આવાહન

લાંબા કાળથી ઊંઘ માટે ઝંખના છતાં અનિદ્રાવસ્થા ભોગવવી પડવાથી નિદ્રાદેવીને હવે તેનાં મુલાયમ પગલાં ભરીને આવવા માટે વીનવવામાં આવે છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૩૦ સ્વ૦ રણજીતરામને નિવાપાંજલિ
અને
૩૧ ગાંધીજીની જયંતી

બને પ્રસંગનાં કાવ્યો સરલ છે.

૩૨ અવાચ્ય ચિત્તવૃત્તિ

હૃદયમાં કંઇ અકળ પણ પ્રબળ ક્ષોભ થતાં શું થાય છે ને સમજી શકાય નહિ અને કહી પણ શકાય નહિ એવી સ્થિતિનું આમાં વર્ણન છે.

૩૩ મહિમ્નસ્તોત્ર

કુદરતનાં મહિમાવાન સત્ત્વોના દર્શનથી ઊપજતા અહોભાવથી આમા તેના મહિમાની સ્તુતિ ગવાય છે :

કડી ૧ માં ત્રિકાળ તપ આચરતા ગિરિમહર્ષિના ઔદાર્યની અને ગંભીરતાની સ્તુતિ છે.

કડી ૨ માં વિશાળ અને રસાળ તળેટીનો પ્રદેશ જે પ્રાણીમાત્રને પોષણ આપે છે તેની સ્તુતિ છે.

કડી ૩ માં મહોદધિની સૌજન્યભરી વિશાળતા અને રસાળતાની સ્તુતિ છે.

કડી ૪ માં વનસ્પતિ પંડે દુઃખતાપ વેઠીને પરોપકાર કરી રહે છે તેની સ્તુતિ છે.

કડી ૫ માં સૂર્યચંદ્ર જે પરમજ્ઞાન રૂપ પ્રકાશના દૂત છે તેમની વરિષ્ટ પ્રભાની સ્તુતિ છે.

કડી ૬ માં આ બધાં કુદરતી સત્ત્વો પરમાત્માના મહિમાનો અંશ-માત્ર વ્યક્ત કરે છે, અને એ અનંત જ્ઞાનપ્રકાશનની જ્યોતનો મહિમા જે સૂર્યચંદ્ર ગાતા ફરે છે તેમની સાથે ફરતા રહીને નિરંતર પ્રકાશમાં જ રહેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે, અર્થાત્ નિરંતર જ્ઞાન-સહ પ્રગતિ ચાલુ રહે એવી ભાવના છે.

૩૪ અનહદ નાદ

સંપૂર્ણ ભરતી વખતે સાગરનાં ઊછળતાં મોજાં કાંઠે આવી આવાને અફળાતાં હોય ત્યારે અનાહત નાદ જેવો ઘોર ધ્વનિ ચોમેર ગર્જી રહે છે તે નાદનું આમાં વર્ણન છે. મીઠીવીરડીમાં સમુદ્રતટ રેતીવાળો નથી, પરંતુ તેની તટબિછાત પથ્થરવાળી છે, અને એ પથ્થરની તટબિછાત ઉપર ભરતી વખતે અફળાતાં મોજાંથી આ અનાહત નાદનો મને શ્રવણલાભ મળેલો.

નાદ અનહદ ઉઠે ... વગેરે = સાગરના મધુર ગળામાંથી, તેમ જ સાગરના લવણ મિષ્ટ કાંઠા ઉપરથી ગંભીર અનહદ નાદ થઇ રહ્યો છે, તે જાણે કંઇ ગંભીર ભાવે આલાપ કરી રહ્યો હોય એવું લાગે છે.

ભક્ત ભવ ઇશનો તું ... વગેરે = તું ખરેખરે ભવેશનો પ્રેમ-ભક્તિવાળો જણાય છે, કેમ કે ભક્તિના તાનમાં તારૂં ઉર છલકાઇને રસમાં રેલી રહ્યું છે.

પરમ પદ પૂજતો તું ... વગેરે = તું તો કલ્પકાળથી પરમાત્માના પદ પખાળી પૂજતો આવ્યો છે તેથી તારા દરેક ટીપેટીપામાં એ ભક્તિના તાનની ધૂન લાગી રહી છે.

નાદ અનહદતણી ધૂનમાં ... વગેરે = આ તારા ભક્તિગાનનો નાદ સાંભળીને આનંદમગ્ન બની વૃક્ષો પણ તેમનાં શિર નમાવતાં ધૂણી રહ્યાં છે, પવન પણ એ નાદ સાંભળીને પ્રેમથી ઇશગુણનું ગાન લલકારી રહ્યો છે, અને પક્ષીઓ પણ ભજનભાવે કલરવ કરી રહ્યાં છે. આ બધું પ્રભુમહિમાના ગાનનું અખંડ ગર્જન શ્રવણ-ગોચર થતાં હૈયું ભક્તિભાવમાં પીગળી જાય છે.

ધ્વનિ પ્રણવઘોષના ... વગેરે = આ અખંડ ચોમેર વ્યાપેલો અનાહત નાદ જાણે પરમાત્માના ૐકાર રવનો ધ્વનિ હોય એમ આખું વિશ્વ એકતાને રણકાવી રહ્યો છે, અને વિશ્વમાં દરેક અણુમાં એ ૐકારનાદનું તાન મચી રહ્યું છે અને તેથી આખું જગત આનંદ-પુલકિત થઇ ધણધણી રહ્યું છે.

આમ સર્વત્ર એક અખંડ નાદના શ્રવણથી ભેદભાન બધાયને ભુલાઇ ગયું છે, અને એ બધી ભિન્ન વિભૂતિઓને ઇશગુણગાનની એક-તાનતા દ્વારા અદ્વૈત બોધ શીખવી દીધો લાગે છે.

૩૫ વિરાટનો તાન્ડવરાસ

ખગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિરાટના આ તાન્ડવરાસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અજબ શું નૃત્ય તાન્ડવ વિરાટેશનું ... વગેરે = વિરાટેશનું તાન્ડવનૃત્ય ચોમેર વિશ્વમાં અજબ મચી રહ્યું છે.

સૂર્ય, તારા અને ... વગેરે = વિરાટના તાન્ડવરાસના તાલ ઝીલી

ઝીલીને સૂર્ય, તારા, ગ્રહો, ચાંદા – બધાં ય એ રાસમાં ઘૂમી રહ્યાં છે.

ના ચુકે ચાલ ને ચાતુરી ... વગેરે = તેઓ પોતપોતાની વર્તુલ વાળી ચાલ, અને પોતાની ધરી ઉપર ફુદડી ફરવાની ચાતુરી કદિ ચૂકતાં નથી, અને કંઇ ગૂઢ ગાન કરતાં ભ્રમ્યા કરે છે.

અંતરિક્ષમાં તેઓના ભ્રમણથી એક પ્રકારનો ઘોર નાદ થાય છે તેને ગૂઢ ગાન કહ્યું છે, કેમ કે તે અવાજ સામાન્ય ચર્મશ્રુતિથી સાંભળી શકાતો નથી, પણ ધ્યાનસમાધિમાં પ્રાપ્ત થતી દિવ્યશ્રુતિથી તે સંભળાય છે, માટે તેને ગૂઢ ગાન કહ્યું છે.

સ્નેહઆકર્ષણે મુગ્ધ જાણે ... વગેરે = ગુરુત્વાકર્ષણના સ્નેહ જેવા ખેંચાણથી જાણે એ બધાં મુગ્ધ બનેલાં હોય એમ સૌ પોતપોતાના તાનમાં તલ્લીન છતાં સમતોલ ફર્યા કરે છે. (પણ કદિ અથડાઇ પડતાં નથી.)

અજબ શો સ્નેહ, સૌ લોક...વગેરે = આ ગુરુત્વાકર્ષણનું કેવું અજબ ખેંચાણ છે કે જેથી સૂર્ય, ગ્રહ, ચંદ્ર વગેરે સૌ લોક એક બીજાને પોતપોતાના લઘુ ગુરુ વજનના માપ પ્રમાણે જ બરાબર આકર્ષણ કરે છે.

ચપલ ચાતુર્ય તે ચૂક કદિ ના કરે = આ વિભુની વિભૂતીઓમાં વિભુના પંડના જેવી ચપળ ચાતુરી હોવાથી તેમની ચાલ વગેરેમાં કદિ પણ ચૂક થતી જ નથી, કેમ કે તે સર્વ પોતપોતાના ગુપ્તભેદ સમજી રહ્યાં છે.

સ્નેહઆવરણ અંતર સહુ અવગણે ... વગેરે = જ્યાં ખરો સ્નેહ છે ત્યાં કશું આવરણ નથી તેમ જ તેને છેટાપણું પણ નથી, એટલે આડશોની કે અંતરની ગુરુત્વાકર્ષણના બળને કશી ગણતરી જ નથી. ગુરુત્વાકર્ષણને પ્રભાવે કરોડો યોજન દૂર હોય તે પણ

નજીક જેવું ખેંચાણ અનુભવે છે.

પ્રેમતંત્રી તણા તાર છે તંગ ત્યાં ... વગેરે = જેઓની વચ્ચે પ્રેમતંત્રીના સખ્ત ખેંચાણવાળા તંગ તાર હોય તેને મન તો દૂર નજદીક બધું સરખું જ.

સર્વ નિજ રાહમાં, સર્વ નિજચાલમાં ... વગેરે = એ બધા ખગોળ ગોલકો પોતપોતાનાં વર્તુલોમાં, પોતપોતાની ફુદડીઓની ચાલમાં, અને નિયમસર ઢળકતા માપસર તાલમાં રાસ લેતાં ફર્યાં કરે છે.

ફુદડી ફરતા ફરે, ઢળકતા કંઇ લળે ... વગેરે = જેમ રાસમાં સ્ત્રીઓ કોઇ કોઇ વાર ફુદડીઓ ફરી જાય છે, અને નમી નમીને હાવ-ભાવે લળકતી જાય છે, તેમ વિરાટના તાન્ડવરાસમાં આ બધા ખગોળલોકને ફુદડીઓ ફરતા અને લળી લળીને ઢળકતા જતા જોઇને હૈયે હેત ઊભરાય છે.

ઓજસર માન મર્યાદ રાખી ફરે ... વગેરે = સ્ત્રીઓ રાસમાં મશગૂલ થઇ ગઇ હોય તો પણ જેમ લાજમર્યાદથી પોતાનો ઓજ જાળવી રાખે, તેમ આ બધા ગોલકો પોતપોતાના વજન અને માપનાં પ્રમાણ બરાબર જાણે ધ્યાનમાં રાખીને ઘૂમતા હોય એમ દેખાય છે. અને તેથી તેઓ અગણિત જથ્થાબંધ હોવા છતાં કોઇનો કદિ પણ નિયમ તૂટતો નથી, અને બધા અંતરના વહાલથી – ગુરુત્વાકર્ષણથી એક-મેકને સ્નેહદોરીથી સંકળાઇ રહે છે. એ આકર્ષણ કદિ છોડયું છૂટતું નથી.

પ્રેમ છે સર્વના શ્રેય માટે = જેમ વ્યક્તિપ્રેમ એ સમષ્ટિપ્રેમ શીખવવાનું શ્રેયસાધન છે, તેમ આ કુદરતનાં સત્ત્વોમાં ગુરુત્વાકર્ષણનો પ્રેમ તે સર્વના શ્રેય માટે છે : નહિ તો તેઓ કયાંઇ અથડાઇ ફૂટાઇ ભૂકો થઇ જાય.

ગહન શી મોહની મંત્રણા ... વગેરે = વિરાટેશ્વરે આ પ્રકારના તાન્ડવની કેવી ગહન મોહનીભરી યુક્તિ રચી છે !

ધૂમકેતુ રીસે દૂર ધસતા દીસે .... વગેરે = ધૂમકેતુઓ પોતાના કેન્દ્ર આકર્ષક સૂર્યથી જો કે રીસમાં દૂર ભાગી જતા દેખાય છે, તો પણ તે પાછા ફરીને કેન્દ્રસ્થાનની છેક થડમાં આવી જાય છે. તેથી એવું લાગે છે કે તેમને ધસી જવાનું કારણ રીસ નથી, પરંતુ તેમના અંગમાં રાસના રંગની લગની બીજાઓ કરતાં ઘણી પ્રબળ હોવાથી તેમનાથી લગનીના તાનમાં દૂર ધસી જવાય છે, પણ પાછા દૂરનું ભાન થતાં છેક પાસે આવે છે.

રસકણો રાસ અદ્દ્ભુતનાં ઝીલતા ... વગેરે = આ અદ્દ્ભુત રાસનાં રસકણો વિશ્વનાં જડચેતન સર્વ ઝીલી રહ્યાં છે, અને તેથી તે સૌના ઉરમાં સ્નેહખેંચાણ વ્યાપી રહ્યું છે.

ઉદધિ ઉછળી રહે ... વગેરે =(૧) સાગર ઊછળી રહે છે, (૨) વાયુ મસ્તીમાં મહાલ્યા કરે છે, (૩) દરેક જીવ પોતાના દિલના આનંદ-દાવ ખેલી રહ્યો છે; એ બધાં સ્નેહખેંચાણનાં દૃષ્ટાન્તો તરીકે બતાવ્યાં છે. ચેતન સૃષ્ટિમાં પ્રેમાકર્ષણ છે તેનું જ બીજું સ્વરૂપ ગુરુત્વાકર્ષણ તમામ જડ પદાર્થોમાં છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

આ વિરાટેશ લઇ લોકગણ સર્વને .... વગેરે = અવકાશમાં ઘૂમતા તે અસંખ્ય લોકગણને પોતાના વિરાટ દેહમાં સમાવી દઇને વિરાટ પુરુષ નિરંતર તાન્ડવનૃત્ય નાચી નચાવી રહ્યા છે.

અણુ અણુ તાન થનકારનાં ... વગેરે = વિરાટના તાન્ડવનૃત્યના થનકારનાં તાન દરેક વ્યકિતમાં અને અણુપરમાણુમાં ગુંજી રહેતાં હોવાથી સહુ સ્નેહનર્તનમાં નાચી રહ્યું ભાસે છે.

૩૬ અગતિ ગમન.

કૈં ઘેનનું અંજન નેન આંજે = મીઠી પવનલહેરોથી નયનમાં ઘેનનું અંજન થતું હોય એવી તંદ્રા કે યોગનિદ્રાની સ્થિતિ સૂચવી છે.

ને વેરતાં પુષ્પ તુરંગ સાથે = બાજુનાં વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા સાથે દિલમાં અવનવા તુરંગો ઉદ્ભવે છે – અપૂર્વ ખ્યાલો થવા લાગે છે.

શિતલ રજની રાણી .... વગેરે = એક ખ્યાલ એવો અનુભવાય છે કે જાણે ધવલ રથમાં શોભતી મધુર મોહક ચંદ્રિકા વાદળીમાં છુપાઇને કંઇક ઇસારા સાથે મીઠાં વચન કહેતી હોય!

મૃદુલ અનિલ લ્હેરો .... વગેરે = ચંદ્રિકાનાં મધુર અને સાંભળતાં રસ ઊપજે એવાં વચનોનો અર્ક જાણે મારા કર્ણમાં પવનની મૃદુ લહેરો રેડીને ઉર ઠારતો હોય!

'રસિક! રસિક! મારા .... વગેરે = (ઉપર જેનું સૂચન થયું છે તે આ વચનો છે.) તે ચેતનતા પૂરતી પાવન કરતી વચનધારા નીચે પ્રમાણે: હે રસિક! મુમુક્ષુ! તું ગિરિ ઉપર જનાર અને શિખરે વસનાર છો અર્થાત્ ઉન્નતિ અને શ્રેયને પંથે વિચરનાર જીવાત્મા તું છે.

વિમલ મન થવાથી .... વગેરે = આવાં ઉત્તેજક વચનોથી મન નિર્મળ બને છે અને અંગ આનંદપુલકિત થાય છે: એટલે જડ પ્રકૃતિમાંથી પુરુષ–જીવ–મુમુક્ષુ જીવાત્મા ખીણથી તુર્ત શૃંગે પ્રયાણ કરે છે, અને શૃંગથી પણ ઉચ્ચ ગતિની અભિલાષાથી જાણે ચંદાનાં રશ્મિ ગૃહીને છેક કૈવલ્યધામે જીવ ચડી જતો લાગે છે.

ઉપર ઉપર જાતાં .... વગેરે = ઉન્નતિના શ્રેયસ્કર પ્રદેશમાં જતાં જતાં 'તમસો મા જ્યોતિર્ગમય' એવો ભાસ થાય છે, અને બધું

અજ્ઞાનતિમિર ટળી જઇને અવિચ્છિન્ન ભાસ્વર શુક્લ તેજોમય ધામનું દર્શન થાય છે. ત્યાં પછી ઉચ્ચ–અવનતનો બધો ભેદ ટળી જઇ અખંડ અભેદ પ્રવર્તી રહે છે.

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની .... વગેરે = જીવની આવી સામ્યાવસ્થા સ્વસ્થતાથી અનુભવાય છે અને ભેદ ટળતાં અખંડ આનંદનો અનુભવ થાય છે.

ઉર ઉરનો સંબંધ આ .... વગેરે = આ ગતિ કાંઇ સ્થૂલ શરીરની નથી (અને તેથી જ આ કાવ્યને અગતિ ગમન કહ્યું છે.) પણ આ તો ઉર ઉરના સંબંધની, જીવના શિવ સાથેના યોગની આ વાત છે. એ વાત જડ શરીર કાંઇ જાણી શકે નહિ.

ઘોર તિમિર ચાલ્યું ગયું .... વગેરે = હવે પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં ઘોર અજ્ઞાનઅંધકાર છેક નષ્ટ થયો, અને અદ્ભુત જ્ઞાનાર્ક પ્રકટયો છે. હવે એ પરમ ધામને આંગણે – માશૂકને પગથારે – હું મારૂં સર્વસ્વ અર્પણ કરી રહ્યો છું.

રસભાવિક રસીલી તણો .... વગેરે = હવે એ માશૂકનો પ્રેમભક્તિ વશ આશક તેના અખંડ સારૂપ્ય માટે રટણ કરી રહે છે, જેમ રસજલનું મીન રસજલને રટી રહે તેમ.

અપિહિત મુખમંડલ પ્રિયા કાં ? ... વગેરે = પરમાત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટેની ઝંખનાની આ સ્તુતિ છે : હે પ્રિયતમા માશૂક ! તું તારૂં મુખમંડલ મારાથી હજી કાં ઢાંકી રાખે છે ? બુરખો દૂર કરીને એ તારા સત્સ્વરૂપની ઝાંખી હવે મને અનિમિષ કરાવ. હું કશા પણ આવરણ વગર મારા હૃદય સાથે – એટલે સ્નેહથી તારામાં એક રસ રૂપે–ભળી જવા તત્પર છું, અને એ રસવહને તરબોલ થઇ અનંત સુખ, અખંડ શાન્તિ અને સર્વ ઓજસ–ઐશ્વર્યવાન બની

રહેવા ઉત્સુક છું.

આ સ્તુતિવચનો નીચેની વેદઋચાની સ્મૃતિ આપે છે :

"हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये॥

૩૭ ધ્યાનવિહાર

એક પ્રસંગે ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં થયેલ અનુભવ આ કાવ્યમાં આપ્યો છે. કંઈ વિરહ ખેદ વટાવવા ... વગેરે = બહિર્મુખ વૃત્તિઓથી સંસારમાં અનુભવાતા ક્લેશ પરિતાપ વગેરેનું શમન કરવા સારુ સંયમથી વૃત્તિઓને આત્માભિમુખ કરી જીવનનો પૂર્ણ આનંદઅનુભવ લેવાને વિચારે હું એક વખત સાયંકાળે ધ્યાન કરવા બેઠો હતો.

રસ ઉપવને સ્થિર જ્યાં થયાં = ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતા આનંદમાં મન ક્ષણિક સ્થિર થયું, અને ધ્યાનમાં પરમતત્ત્વ – માધવની રસભરી મૂર્તિની ઘડીક પ્રતીતિ થઈ, ત્યાં પછી બીજી શી પરવા રહે !

કડી ૩ થી ૬ = એ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિ થયા પછી થોડી વારે ચિત્ત વિક્ષેપથી દેખાવા લાગ્યું કે સાયંકાળની શોભા ધીમે ધીમે સંકેલાતી ગઈ અને રાત્રિના આગમનની વધામણીમાં સ્વર્ગીય સુમનો જેવા આકાશમાં તારાઓ મલકી રહ્યા, અને છેવટે ચંદ્રનો ચાંલ્લો કરી, તારાજડિત સાડી પહેરી, ગૌરવદના રાત્રિ આવી પહોંચી. આ મોહક દૃશ્યથી યોગનિદ્રા પ્રાપ્ત થતાં, ચિદાનંદ સ્વરૂપનું દર્શન જે પ્રથમ ધ્યાનમાં થયું હતું તે અલોપ થયું; અને પછી ધ્યાનનો બધો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો.

કડી ૭ = ઇન્દ્રિયસમૂહ જે બધો સંયમિત હતો તે પણ હવે જાગૃત થયો, અને દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિય અજમાવીને એ માધવના દર્શન વગેરે

અનુભવ માટે યત્ન કરવા લાગ્યો, પણ ફોકટ; કેમ કે આત્મતત્ત્વ કાંઇ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, તે તો બુદ્ધિથી પણ પર છે. માટે બધી ઇન્દ્રિયો અન્તર્મુખ થયા પછી ચિત્ત, બુદ્ધિ અને અહંકાર સર્વ જ્યારે આત્માભિમુખ થાય ત્યારે જ ધ્યાનની સ્થિતિએ પહોંચી શકાય. તે વગરનો પ્રયત્ન તો વ્યર્થ છે.

અંતે પડ્યું માલૂમ કે .... વગેરે = ઇન્દ્રિયો તેમ જ મન બુદ્ધિ વગેરે ચિદાનંદ સ્વરૂપનો ખરો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ નથી. પરંતુ તે બધાથી પર થઇને વિશુદ્ધાત્માની પરમાત્મામાં તદાકારવૃત્તિ જામે ત્યારે જ ખરૂં સત્સ્વરૂપનું દર્શન – ખરૂં સત્ય જ્ઞાન થઇ શકે – એમ અંતે સમજાયું. અને વળી એમ પણ સમજાયું કે માશૂકનું સમષ્ટિજીવન આ વિશ્વઉદ્યાનમાં સઘળે એક રસ રૂપે વિલસી રહ્યું છે, અને એ માશૂકજીવનની સુરભ ચોમેર પમરી રહી છે.

કડી ૯ = પ્રથમ ધ્યાનમાં જે ચિદ્ઘન સ્વરૂપનું ઝાંખું દર્શન થયું હતું, તે હવે (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુ ઊઘડતાં) વિશ્વાત્મા રૂપે અખિલ વિશ્વમાં ચોમેર છવરાઇ રહેલું જણાયું, અને હૃદયસ્થ અંગુષ્ઠમાત્ર સ્વરૂપનું જે દિવ્ય દર્શન પ્રથમ થયું હતું તે સ્વરૂપ તેના મૂળ વિરાટરૂપે આખા વિશ્વમાં વિલસી રહ્યું.

૩૮ મેઘસમાધિ

આ કાવ્યમાં સમાધિનો એક પ્રકાર જે મેઘસમાધિ કહેવાય છે તેનું વર્ણન છે.

કડી ૧ = મેઘસમાધિમાં અનુભવ થાય છે કે મીઠી અમૃત જેવી વૃષ્ટિ વાદળાં વગર થઇ રહી છે, વીજળીના ઝબકારાની ગરજ પણ ન રહે એવી કોટિ સૂર્યોના પ્રકાશ જેવી અખંડ દ્યુતિથી ત્રણે શરીરો

(સ્થૂલ, સુક્ષ્મ અને કારણ; અથવા ઇન્દ્રિયો સહિત સ્થૂલ શરીર, મન સહિત વાસનાશરીર, અને બુદ્ધિ સાથે અહંકારશરીર.) અજવાળી દીધાં છે; અંતરાત્મામાં અવર્ણનીય અમૃતનો સાગર ઊછળી રહ્યો છે; અને એ ઊછળતાં અમૃતનાં પૂરમાં ત્રણે શરીરો સ્વસ્થ આનંદ અનુભવે છે.

કડી ૨ = આલિંગનની અપેક્ષા વગર સર્વ શરીરો પ્રફુલ્લ છે, મેઘ-ગર્જન વગર અનાહતનાદ છેક નજદીક સંભળાતો લાગે છે, ચિત્તની બધી તૃષ્ણાઓ શમી જતી દીસે છે, અને જીવ–હંસ મયુરની માફક અખંડાનંદમાં નૃત્ય કરી રહે છે.

કડી ૩ = દિવ્યાંજન આંજવાની પણ જરૂર વગર અદ્દભુત દિવ્ય દર્શન થાય છે, દિલદારની – પરમાત્માની ભવ્ય વિભૂતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એ સાક્ષાત્કાર થતાં સૂર્ય વિના પણ કોટિ સૂર્યોના જેવી પ્રભા અંદર અને બહાર બધે છવાઇ રહે છે.

કડી ૪ = આ રીતે જ્યોતિર્મય માશૂકનું ઝળહળતું સ્વરૂપ આન્તર દૃષ્ટિએ ખડું થાય છે, અને જાણે એ વિરાટ સ્વરૂપે બધું અવકાશ ભરી પૂરી દીધું હોય એવું દૃશ્ય ભાસે છે. તેના સહસ્ર અવયવો આખા વિશ્વમાં જડચેતન સર્વમાં પ્રસરી રહ્યાનું ભાન થાય છે, અને સર્વ ભૂતપદાર્થમાં પરમાત્માના અંશનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભેદ-દૃષ્ટિ નષ્ટ થાય છે.

કડી ૫ = હવે દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો ભેદ પણ છેવટ ટળી જાય છે, અને દ્રષ્ટા પોતે એ અભેદજ્ઞાનના અનુભવમાં માશૂકરૂપ બની જાય છે, એટલે એ ચિદાનંદની રસરેલમાં અહંભાવ વીસરાઇ જવાથી કે ગળી જવાથી વિશુદ્ધ આનંદ અનુભવાય છે, અને એ પ્રમાણે સાક્ષી રૂપે સ્થિત થતાં જીવાત્માને તેના ત્રણે દેહ આનંદની અમૃતવૃષ્ટિમાં

લથબથ ભીંજેલા – સ્નેહાર્દ્ર બની ગયેલા લાગે છે.

કડી ૬ = આવી મેઘસમાધિની લગનમાંથી છેવટ જ્યારે જાગૃત થઇ જવાય છે ત્યારે માશૂક અદૃશ્ય – અગોચર થઇ જાય છે. અને એ તેજોમય મૂર્તિ અદૃશ્ય થતાં પાછું અંધકાર અને સૂનકાર વ્યાપેલું, અને એ અમિ – ઉદધિનાં પૂરને બદલે આખું જગત વિષમ વિષથી ભરપૂર થઇ ગયેલું ભાસે છે.

શબ્દકોષ

અ

અકારૂં : અસહ્ય
અગમ : સમજાય નહિ તેવું, અગમ્ય
અગમ્ય : કળાય નહિ એવું
અગાધ : તાગ વગરનું, અમાપ
અજબ : અદ્દ્ભુત
અટવાઇ : આડા ભરાઇને
અટ્ટહાસ : ખડખડ હસવું, પ્રબળ હાસ્ય
અઢળક : અતિશય
અદ્વૈત : અભેદ
અદ્રિરાજ : પર્વત
અધર : નીચલો હોઠ
અધો : નીચી
અનલ : અગ્નિ, આગ
અનાહત : અખંડ ઘોર ગંભીર નાદ, અનહદ નાદ
અનિમિષ : મટકું માર્યા વગર
અનિલ : પવન
અનુવાદ : અનુકરણ, વાણીનું અનુકરણ
અનુલંઘનીયા : ઉલ્લંઘન નહિ થઇ શકે એવી
અનેરૂં : અપૂર્વ, નવીન તરેહનું
અપટુ : ભોથા જેવા, ગામડિયા જેવા
અપિહિત : ઢંકાઇ ગયેલું
અફર : દઢ
અભ્ર : આકાશ
અભિષેક : જલપ્રોક્ષણ, પાણી છાંટવું
અભેદ : ભેદ વગર, એકસરૂપ
અમૃતાસુરભી : અમીની શોભાયમાન દ્યુતિ
અમૂર્ત : શરીર વગરની
અર્ક : સત્ત્વ, extract
અર્ધનારનટેશ્વર : શંકર પાર્વતીનું અદ્વૈત પ્રેમમય જોડું
અલખ : લક્ષમાં આવે નહિ એવું પરમ તત્ત્વ
અલાપી : આલાપ કરીને
અવગાહ : પાણીમાં ડૂબકી મારી સ્નાન કરવું તે

અવનત : નીચ, અધોગતિએ પહોંચેલ
અવનિ : પૃથ્વી
અવ્યક્ત : નહિ ઉચ્ચારેલ, અસ્પષ્ટ
અવિચ્છિન્ન : તૂટયા વગર, અખંડ
અશરીરિણી : દેહવગરની, અમૂર્ત
અસૂયા : ઇર્ષા, દ્વેષ
અંજન : આંજણ
અંબર : આકાશ

આ

આગાર : ભુવન, મહેલ
આતપ : તડકો, તાપ
આદર : આવકાર, સન્માન
આદિત્ય : સૂર્ય
આદેશ : આજ્ઞા, હુકમ
આપ્રાણ : જીવતાં લગી
આસ્ર : આંબો
આરચા : લેપન, ટીલું
આર્દ્ર : સ્નેહભીનો, દયાળુ
આરોહખેદ : ચડવાનો શ્રમ
આવાસ : નિવાસસ્થાન
આશ્લેષ : આલિંગન

ઇ

ઇન્દ્રજાલ : ખોટી મોહમાયા, જાદુ
ઇન્દ્રચાપ : મેઘધનુષ્ય
ઇન્દુ : ચંદ્ર
ઇલમ : ઇલ્મ, ગુપ્તવિદ્યા, મંત્રવિદ્યા
ઇષ્ટ : ખરા જીગરથી જેને ઇચ્છીએ કે ચાહીએ તે, પરમતત્ત્વ

ઉ

ઉડુ : ઝીણા તારા
ઉદ્વાહ : વિવાહ, લગ્ન
ઉદ્દામ : ઉદાર, ઉમદા
ઉદીરિત : ઉચ્ચારાતો
ઉન્મુખ ; ઊંધે મોઢે
ઉપકંઠ : નજદીકનો કાંઠો
ઉપલ : ઘસાઇ ઝીણા થયેલા પ્હાણા
ઉષ્ણરશ્મિ : સૂર્ય
ઊર્મિ : મોજાં, મનોરથો

ૐ

ૐકાર : પરમાત્માનું સ્વરૂપ, નાદબ્રહ્મ

ઓ

ઓજસ્વાળાં : તેજસ્વી, ઐશ્વર્યવાન
ઓર : વધારે, અતિશય
ઓલિયા : વૈરાગ્યવાળા

ક

કચ : વાળ, મોવાળા
કટુતા : કડવાશ
કટુકટાણાં : કડવાં કાટ જેવાં
કપોત : કબૂતર, પારેવાં
કલ્મષ : પાપ
કલાપ : જથ્થો, સમૂહ
ક્લાન્ત : થાક અને ખેદવાળું
કલાપી : મોર
કલુષિત : ક્લેશભર્યું, દુઃખભર્યું
કસ્તુરિકા : કસ્તુરી, અત્તર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો સાચવનાર રાજદરબારમાં રહેતી દાસી. અથવા કસ્તુરીહરણની માદા
કાસાર : સરોવર
કિર : પોપટ
કુડ્મલ : કળીઓ
કુરંગ : હરણ
કુંજ : વૃક્ષમંડપ, લતામંડપ
કુસુમશરાળો : પુષ્પધન્વા, કામદેવ
કૃષિવલ : ખેડૂત

ખ

ખડગ : તલવાર
ખલક : દુનિયા, સંસાર
ખાક : રાખ
ખૂર : ખરીઓ, ડાબલા

ગ

ગર્ત : ખાડો, ગુફા
ગહ્વર : ગુફા
ગ્લાનિ : થાક
ગારૂડી : જાદુગર
ગ્રીષ્મ : ઉનાળો
ગુલ : પુષ્પ
ગૌરવદના : ગોરા મુખવાળી

ઘ

ઘર્મ્ય : ઘામ, બફારો

ચ

ચર્યા : કાર્યક્રમ
ચારૂ : મોહક, રૂપાળું
ચિત્તાર્ણવ : ચિત્ત-અર્ણવ, ઉર-સાગર
ચિબુક : દાઢી
ચુતતરુ : આંબો, આમ્રવૃક્ષ
ચેતના : ચૈતન્ય, પ્રાણ
ચંદ્રક : ચગદું

જ

જવ : વેગ
જવનિકા : પડદો, અંતરપટ
જલાર્દ્ર : જળથી ભીનું
જાડ્ય : જડતા
જિગર : દિલ, હૃદય
જીહ્વા : જીભ
ઝંઝાવાત : ઉગ્ર પવનના ઝપાડા

ત

તદનંતર : તેનાથી બીજી
તમપ્રદેશ : અંધકારવાળું સ્થાન
તરલ : વેગવાન
તર્જની : ચારમાંથી પહેલી અંગૂઠા પાસેની આંગળી
તરુણ : નાનાં, યુવાન નહિ થયેલાં
તલસ્યા કરે : આતુર બને
તિમિર : અંધારૂં
તિરસ્કૃત : તિરસ્કાર પામેલ
ત્રિપુર : ત્રણ શરીર
ત્રિધા : ત્રેવડો, ત્રણ વાર
તુરંગ : કલ્પના, ખ્યાલ

દ

દાખે : દર્શાવે, બતાવે
દારૂણ : સખ્ત ગરમીવાળો
દિદાર : દર્શન
દિવ્ય : દૈવી, સ્વર્ગનું
દ્વિધા : બેવડો, બે વખત
દિલદાર : હેતાળ પ્રિયતમા
દીક્ષા : આરંભની ક્રિયા, આરંભમંત્રનો વિધિ
દ્રુતવિલંબિત : દોડતી અને અટકતી ગતિવાળું
દ્યુતિ : પ્રભા, તેજ
દોયલાં : આકરાં, અસહ્ય
દ્વંદ્વ : સુખદુઃખ વગેરે વિરોધી ગુણનાં જોડકાં, opposites
દ્દગવિફલતા : દૃષ્ટિની વ્યર્થતા
દશાદ : પ્હાણા

ધ

ધરિત્રી : પૃથ્વી
ધાત્રી : બાળકને ધવરાવનારી રક્ષક બાઇ
ધુમ્ર : ધુમાડો
ધુમ્રધૂસર : ધુમાડા જેવી ગંદી ને કાળી

ન

નદ : નદી

નર્તન : નાચ, નૃત્ય
નવાજે : સ્તુતિ કરે, પ્રણામ કરે
નાટતી : વેશ ભજવ્યા કરતી
નિદાઘ : ઉનાળો
નિર્જલ : પાણી વગરનો
નિરાળું : જુદા જ પ્રકારનું
નિમ્ન : નીચાણવાળો, ઢાળવાળો
નિરંતરાય : અટક્યા વગર, આડશ વગર
નિરંતરાળા : આડશ વગરના, કાંઇ પણ આવરણ વગરનું
નિશા : રાત
નિશાપતિ : ચંદ્ર
નિસર્ગ : કુદરત
નિષ્ઠુર : નઠોર, શુષ્ક
નીલામ્બર : લીલી સાડી
નેતિ નેતિ : બધાથી પર–પર-આત્મા
નેન : નયન, આંખ
નૈસર્ગી : કુદરતી
નૃત્યખેદ : નાચવાનો થાક

પ

પગથાર : પગથિયું
પતત્રી : પક્ષી
પમરે : બહેકે, ખુશબો આપે
પય : પાણી, દૂધ
પરમોચ્છ્વાસ : પરમ–પ્રાણ
પરહરો : ત્યાગ કરો
પરાગ : ફૂલની રજ
પરાપંથી : જૂના કાળનો માર્ગ
પરિતોષ : સંતોષ, તૃપ્તિ
પરિચય : સહવાસની ટેવ
પરિમલ : સુગંધ
પર્જન્ય : વૃષ્ટિનો દેવ
પર્યંક : પલંગ
પરિચારિકા : ચાકરી કરનારી
પલટી : બદલાઇ
પલ્લવ : પાંદડું
પાણિ : હાથ
પાનાં પડયાં : દુઃખના દાવ પડયા નસીબ નડયાં
પિતૃવ્યદેશ : મૂળ સ્થાન
પીયૂષ : અમૃત
પુલકિત : રૂંવાડાં ઉભાં થયેલ
પુષ્પધન્વા : પુષ્પના ધનુષ્યવાળો, કામદેવ
પેરે : રીતે
પ્યાસ : તૃષા, તરશ
પ્રકૃતિ : કુદરત

પ્રખર : સખ્ત
પ્રગલ્ભ : પ્રફુલ્લ, ભરચક
પ્રચ્છન્ન : છેક છુપ યલી
પ્રણય : પ્રેમ
પ્રણવધ્વનિ : ૐકારનાદ
પ્રતિધ્વનિ : પડઘો
પ્રતાપ : ઉગ્રતાપ, અતિ તડકો
પ્રત્યુત્તર : સામો જવાબ
પ્રત્યય : વિશ્વાસ, ભરોંસો
પ્રદિપ : પ્રકાશિત
પ્રમદ : પૂર્ણ મદભરી
પ્રભા : તેજ
પ્રભાકર : સૂર્ય
પ્રમાથી : બળવાન, જોરથી હલ-
માલાવી દે એવું
પ્રવાત : પવન
પ્રસ્ફુટિત : પુલકિત, રુંવાડાં ઊભાં
થતાં

ફ

ફગર ફાગ : હોળી પ્રસંગે બોલા
તા અપશબ્દો—ગાળભેળ
ફટાણું : મેણાંટુંણાં, હલકટ
શબ્દો

બ

બધીરતા : બહેરાપણું
બહિષ્કરણ : કાઢી મૂકવું તે
બાલાર્ક : ઊગતો સૂર્ય
બુંદ : ટીપું
બોજસર : વજનના પ્રમાણમાં
બોલગુલો : શબ્દકુસુમો

ભ

ભાસ્વર : અત્યંત ઉજાસવાળી
ભીતિ : ભય, બીક
ભ્રાતૃજ : ભત્રિજો
ભૈષ્ય : વૈદ્ક ગુણવાળા
ભૃંગ : ભમરો

મ

મચકાવતી : કટાક્ષ કરતી
મધુ : મધ
મધુકર : મધમાખ, ભ્રમર
મનસિજ : કામદેવ
મનસિજસખા : કામદેવનો મિત્ર
વસંત
મનુજ : મનુષ્ય
મરકત : નીલમ મણિ
મરાલ : હંસ, રાજહંસ
મરુત : પવન
મસ્તિષ્ક : માથું, શિર

મહિમ્નસ્તોત્ર : મહિમાની, મોટાઈની સ્તુતિ
માતરિશ્વા : પવન
માધવ : શ્રીકૃષ્ણ, વસંત
માધવમિત્ર : વસંતઋતુનો મિત્ર કામદેવ
માશૂક : પ્રિયતમા
મિટવીણુ : મટકું માર્યા વગર
મિષે : બહાને
મુક્તાફળો : મોતી
મુકુલ : ફૂલની કળીઓ
મુખારવિંદ : ચંદ્ર જેવું મુખ
મુગ્ધભાવ : મુગ્ધાવસ્થાના સ્નેહ ભાવ
મુર્શદ : તત્ત્વબોધ આપનાર ગુરુ
મેખળા : કંદોરો
મેદિની : પૃથ્વી
મેફિલ : સંગીતનો જલસો
મોદ : આનંદ
મંજરી : મ્હોર, માંજર
મંજુલ : મૃદુ, મીઠું, કોમળ
મંત્રદીક્ષા : આરંભક મંત્રથી શિક્ષણની શરૂઆત કરવી તે
મૃગજવ : હરણ જેવો વેગ

ય

યાચક : માગનાર
યુગલ : જોડું

ર

રતિ : સ્નેહમૂર્તિ, કામદેવની સ્ત્રી
રમ્ય : રમણીય, રળિયામણી
રવ : શબ્દ, અવાજ
રશ્મિ : કિરણ
રસી : દોરી
રાગી : શોખીન
રોમાંકુરો : રૂંવાડાં.

લ

લસિત : રંગાયલા
લહરી : લહેર, પવનનાં મોજાં
લાજતો : શરમાતો
લુબ્ધક : પારધિ, શિકારી
લૂંટે : લોટે, આળોટે
લહેરો : પવનનાં મોજાં, ઊર્મિ

વ

વક્ર : વાંકાચૂંકી
વજ્રશાં : વજ્ર જેવાં, તીક્ષ્ણ

વટાવવા : વટી જવા, દૂર કરવા
વત્સર : વર્ષ
વની : વનવાસી, સંસારની અસર વગરનાં
વર્તુલ : ગોળ, કૂંડાળું
વસન : કપડાં
વ્રણ : ઘા, ચીરો, વિરહવ્યથા
વાત્સલ્ય : બાળક પ્રત્યે પ્રેમ
વામી : દૂર કર્યું, વિસાર્યું
વારિ : પાણી
વિચિ : મોજાં, ઊર્મિ
વિટપિ : ઝાડવાં
વિદારતી : ચીરતી, દૂર કરતી
વિદ્યુત્ : વીજળી
વિનિમય : અદલોબદલો
વિનિદ્ર : નિદ્રા વગરની
વિમલ : નિર્મળ, શુદ્ધ
વિમુખ : અણગમતી
વિભિન્ન : જુદાઇના
વિપ્રયોગ : વિયોગ
વિભુ : વિરાટ દેહ
વિયતપથ : આકાશ માર્ગ
વિરત : વિરમતો, અટકતો
વિરાટ : બ્રહ્માંડનાયક, વિભુ
વિલિપ્ત : લીંપાઇ ગયેલું, ઢંકાયલું
વિલીન : નિમગ્ન, લય પામેલ
વિશારદ : ચપળ
વિષમ : વિપરિત, અવળા, દુઃખદ
વિસ્તીર્ણ : વિશાળ
વિહાર : રમતગમત
વિક્ષેપ : કનડગત, ભેદ
વેદિ : યજ્ઞભૂમિ, પવિત્ર સ્થાન
વ્યોમ : આકાશ
વૃત્તિ : વલણ, લાગણી, ઊર્મિ

શ

શરણદા : આશ્રય આપનારાં
શાન્તિપ્રદા : શાન્તિ આપનારાં
શિખરિન્ : પહાડ
શિતરશ્મિ : ચંદ્ર, ઠંડાં કિરણવાળો
શુક્લ : સફેદ, ધોળું
શૈશવ : નિર્દોષ બચપણ
શંસતાં : વખાણતાં
શ્રમસુતા : થાકથી ઊપજતી
શ્રુતિગુણ : સાંભળવાનો ગુણ
શ્રુતિલ્હાણું : શ્રવણ—લહાણું

સ

સદન : ભુવન, ઘર

સનમ : પ્રિયતમા, પ્રભુ સૌથી વધારે વહાલ કરવા યોગ્ય હોવાથી તેને સનમ કહે છે
સન્નિધિભાવ : સહવાસસુખ, સથવારો
સપત્નિ : શોક્ય
સપ્તરંગી : સાત રંગવાળું, મેઘ ધનુષ્ય જેવું
સબાષ્પ : આંસુથી રૂંધાયેલ, ગળગળો
સમષ્ટિ : આખું વિશ્વવિરાટ
સર : તળાવ, સરોવર
સરિતા : નદી
સલિલ : જળ
સહકાર : આંબો, આમ્રવૃક્ષ
સહચાર : સથવારો
સહસા : અચાનક
સહિષ્ણુ : સહનશક્તિ વાળી
સહોદર : બંધુભાવ વાળો
સાધ્વી : સાધુતાવાળી, પવિત્ર
સાનમાં : ઇસારામાં
સામ્ય : સમભાવ, સમદૃષ્ટિ
સાયુજ્યભાવ : સહવાસસુખનો આનંદ
સાષ્ટાંગ ; આઠે અંગો સાથે, મૂશળધાર
સીકર : પાણીના છાંટા
સુકુમાર : કોમળ, મૃદુ
સુધા : અમૃત
સુમન : પુષ્પ
સુરભ : સુગંધ
સુશીલ : સારા ચારિત્ર્યવાળી
સુશ્રુષા : સેવાચાકરી
સુહૃદ : મિત્ર
સોડ : સથવારો
સૌમ્ય : શાન્તિ આપનાર
સૌરભ : સુરભિ, સુગંધ
સૌહાર્દ : સ્નેહાળ, મિત્રાઇભર્યું
સંતત : નિરંતર, અખંડ
સ્ફટિક : સ્ફટિકમણિ
સ્નિગ્ધ : સ્નેહાળ, ચીકસદાર
સ્વેદ : પરસેવો
સ્રોત : ઝરો

હ

હય : ઘોડો
હૃષ્ટપુષ્ટ : ધષ્ટ, જાડું

ક્ષ

ક્ષીર : દૂધ

32084

જેથી થાયે મોત વિના મરવું, તજો તમે કેફ. ટેક.
નથી એમાં સ્વાદ કશો સારો,
વિવેકની નજરથી વિચારો;
દુઃખી થશે કેફનો કરનારો, તજો તમે. ૧.
પીશે જે જન મદિરા તાડી,
તેનાં ફળ દેશું દેખાડી;
ઊંચે પદથી દેશે પાડી, તજો તમે. ૨.
અફીણથી કેક ગયા ઊડી,
ગમાવી ગાંઠથકી મૂડી;
મુઆ દુઃખ દરીયામાં બુડી, તજો તમે. ૩.
મૂરખને મૂર્ખ મળે સંગી,
લીલાગર ભાંગ પીએ ભંગી;
અક્કલ દીધી એનો અડબંગી, તજો તમે. ૪.
મફર કે માજમ જે ખાશે,
જરૂર અક્કલ તેની જાશે;
સારા સારા લોકોમાં નિંદાશે, તજો તમે. ૫.
પીએ કોઈ ગાંજો ગુણ જાણી,
હુકાઓ ખેંચે બળ આણી;
એની તો અક્કલ વેચાણી, તજો તમે. ૬.
તે સર્વ રોગ કરે તનમાં,
અમે સાંભળ્યું વૈદ્ય જનમાં;
ખોટા તમે માની લેજો મનમાં, તજો તમે. ૭.
ન ખાશો પાક કદી પ્રીતે,
જેથી ચતુરાઈ ઘટે ચિત્તે;
રેજો રૂડા માણસની રીતે, તજો તમે. ૮.
ઘણું થકી જો દિલમાં ડરીએ,
કદી એવું કરમ નહીં કરીએ;
શિખામણ સારી હૃદે ધરીએ, તજો તમે. ૯.
બનાવી ગરબી બહુ સારી,
સુણી જે દેશે વિસારી;
તેના મુખ ઉપર પેજારી, તજો તમે. ૧૦
વારે વારે શું કહીએ વાર,
એથી હરી કહું તમ સાર;
મનો દલપત કહે ડહું મારૂં, તજો તમે. ૧૧.

ગરબી ૪ થી.—કેફના અવગુણ વિષે.

"ભાગ પીવાવાળાને આવ્યું"—એ રાગ.

લાલ કસુંબો તે કેફ વાળાનોરે,
દેલ વિસારો અફીણ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએરે. ૧
અવગુણ અતિ ઝાઝા અફીણમાં રે,
એથી હોયછે અક્કલ હીણું હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે.
મોટે મેહેલ ચડીને બેસતારે,
અફીણથી એજ થયા હરરાજ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે;
જે નર ભોજન જમતા ભાવતાં રે,
રડતા દીઠા અન્નને કાજ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે.
વાહન રથ ઘોડાને પાલખી રે,
ચાલ્યા પગ પાળા તજી તે તેહ હો લાલ.
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે;
રાતા માતા શરીરે શોભતા રે,
દીઠા તેના દુર્બળ દેહ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે.
જે નર ચતુર શિરોમણી જાગતા રે,
નીરખ્યા તે નિદ્રાળે નેણ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે;
જે નર બહુ જુક્તિથી બોલતારે,
તે નર ભાખે ભાગ્યાં વેણ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે.
જેની અતિ સંભળાતી આબરૂ રે,
તેર મ લોકોમાં નિંદાય હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે;
જેનું સાચપણું સૌ માનતારે,
તે સાચો થવા સમખાય હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે.
તોપણ સાચમનાય નહિ તેહનુંરે,
સર્વે લોક તજે વિશ્વાસ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે;
ને નર દુનીયામાં જીવતો મુએરે,
સારૂં મનુષ્ય ન બેસે પાસ હો લાલ;
લાલ કસુંબા નવ લીજીએ રે.
બહુ દુઃખદે એવા અવગુણમાં રે,
કોઈદીન કરમજનિ હોય હીણું હો લાલ;

